

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ӘБІЛҚАС САҒЫНОВ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҒАНДЫ ТЕХНИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ**

ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТ НЕГІЗДЕРІ

Студенттік топтардың кураторларына көмектесу

Жинақ 2

Қарағанды – 2023

АДАМ МЕН АЗАМАТТЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ

Қазақстан Республикасында Конституцияға сәйкес адамның құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі. Адамның құқықтары мен бостандықтары әркімге туғаннан тиесілі, абсолютті және бөлінбейтін деп танылады, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуын айқындайды.

Республика азаматы өзінің азаматтығына байланысты құқықтарға ие және міндеттерді атқарады. Шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар, егер Конституцияда, заңдарда және халықаралық шарттарда өзгеше көзделмесе, Республикада құқықтар мен бостандықтарды пайдаланады, сондай-ақ азаматтар үшін белгіленген міндеттерді атқарады. Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға, конституциялық құрылысқа және қоғамдық имандылыққа қол сұғылмауға тиіс.

Әркімнің өзінің құқық субъектісін тануға құқығы бар және өзінің құқықтары мен бостандықтарын қажетті қорғанысты қоса алғанда, заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға құқылы. Әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғауға құқығы бар. Әркім білікті заң көмегін алуға құқылы. Заңда көзделген жағдайларда заң көмегі тегін көрсетіледі.

Барлығы заң мен сот алдында тең. Ешкімді тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне немесе кез келген өзге мән-жайларға байланысты қандай да бір кемсітуге болмайды. Әркімнің өмір сүруге құқығы бар. Адамның өмірін өз еркімен айыруға ешкімнің құқығы жоқ. Өлім жазасына тыйым салынады.

Әркімнің жеке бас бостандығына құқығы бар. Қамауға алуға және қамауда ұстауға заңда көзделген жағдайларда ғана және қамауға алынған адамға шағымдану құқығын бере отырып, соттың санкциясымен ғана жол беріледі. Соттың санкциясынсыз адам жетпіс екі сағаттан аспайтын мерзімге ұсталуы мүмкін. Ұсталған, қамауға алынған, қылмыс жасады деп айыпталған әрбір адам, тиісінше, ұсталған, қамауға алынған немесе айып тағылған сәттен бастап адвокаттың (қорғаушының) көмегін пайдалануға құқылы.

Адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды. Ешкімді азаптауға, зорлық-зомбылыққа, басқа қатыгездікке немесе адамның қадір-қасиетін қорлауға немесе жазалауға болмайды. Әркімнің жеке өміріне, жеке және отбасылық құпиясына, ар-намысы мен қадір-қасиетін қорғауға құқығы бар.

Әркімнің жеке салымдары мен жинақтары, хат алмасу, телефон арқылы сөйлесу, пошта, телеграф және басқа да хабарламалар құпиясына құқығы бар. Бұл құқықты шектеуге заңда тікелей белгіленген жағдайларда және тәртіппен ғана жол беріледі. Мемлекеттік органдар, қоғамдық бірлестіктер, лауазымды

адамдар мен бұқаралық ақпарат құралдары әрбір азаматқа өзінің құқықтары мен мүдделерін қозғайтын құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысу мүмкіндігін қамтамасыз етуге міндетті.

Әркім өзінің ұлттық, партиялық және діни қатыстылығын айқындауға және көрсетуге немесе көрсетпеуге құқылы. Әркімнің ана тілі мен мәдениетін пайдалануға, қарым-қатынас, тәрбие, оқыту және шығармашылық тілін еркін таңдауға құқығы бар.

Сөз және шығармашылық еркіндігіне кепілдік беріледі. Цензураға тыйым салынады. Әркімнің ақпаратты заңмен тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін алуға және таратуға құқығы бар. Қазақстан Республикасының мемлекеттік құпияларын құрайтын мәліметтер тізбесі заңмен айқындалады. Конституциялық құрылысты күштеп өзгертуді, Республиканың тұтастығын бұзуды, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруді, соғысты, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық басымдықты, сондай-ақ қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа табынуды насихаттауға немесе үгіттеуге жол берілмейді.

Заңда көзделген жағдайларды қоспағанда, Қазақстан Республикасының аумағында заңды түрде жүрген әрбір адамға оның аумағы бойынша еркін жүріп-тұру және тұрғылықты жерін еркін таңдау құқығы тиесілі. Әркімнің Республикадан тыс жерлерге шығуға құқығы бар. Республика азаматтарының Республикаға кедергісіз оралуға құқығы бар.

Әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы бар. Ар-ождан бостандығы құқығын жүзеге асыру жалпыадамзаттық және азаматтық құқықтар мен мемлекет алдындағы міндеттерді шарттамауға немесе шектемеуге тиіс. Қазақстан Республикасы азаматтарының бірлестік бостандығына құқығы бар. Қоғамдық бірлестіктердің қызметі заңмен реттеледі. Конституциялық соттың, Жоғарғы Соттың және өзге де соттардың төрағалары мен судьялары, Орталық сайлау комиссиясының, республиканың жоғары аудиторлық палатасының төрағалары мен мүшелері, әскери қызметшілер, ұлттық қауіпсіздік органдарының, құқық қорғау органдарының қызметкерлері саяси партияларда, кәсіптік одақтарда болмауға, қандай да бір саяси партияны қолдап сөйлемеуге тиіс.

Әркімнің еңбек бостандығына, қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдауға құқығы бар. Мәжбүрлі еңбекке қылмыстық немесе әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін кінәлі деп тану туралы сот актісі негізінде не төтенше немесе соғыс жағдайы жағдайында ғана жол беріледі. Әркімнің қауіпсіздік пен гигиена талаптарына сәйкес келетін еңбек жағдайларына, қандай да бір кемсітусіз еңбегі үшін сыйақыға, сондай-ақ жұмыссыздықтан әлеуметтік қорғауға құқығы бар. Ереуілге шығу құқығын қоса алғанда, оларды шешудің заңда белгіленген тәсілдерін пайдалана отырып, жеке және ұжымдық еңбек дауларына құқық танылады. Әркімнің демалуға құқығы бар. Еңбек шарты бойынша жұмыс істейтіндерге заңмен белгіленген жұмыс уақытының ұзақтығына, демалыс және мереке күндеріне, жыл сайынғы ақылы демалысқа кепілдік беріледі.

Тұрғын үйге қол сұғылмайды. Соттың шешімі бойынша тұрғын үйден айыруға жол берілмейді. Тұрғын үйге кіруге, оны қарап-тексеру мен тінту жүргізуге заңда белгіленген жағдайларда және тәртіппен ғана жол беріледі. Қазақстан Республикасында азаматтарды тұрғын үймен қамтамасыз ету үшін жағдайлар жасалуда. Тұрғын үйге мұқтаж азаматтардың заңда көрсетілген санаттарына ол заңда белгіленген нормаларға сәйкес мемлекеттік тұрғын үй қорларынан қолжетімді ақыға беріледі.

Қазақстан Республикасының азаматтарында заңды түрде сатып алынған кез келген мүлік жеке меншікте болуы мүмкін. Меншік, оның ішінде мұрагерлік құқығы заңмен кепілдендірілген. Сот шешімінен басқа ешкім өз мүлкінен айырыла алмайды. Заңда көзделген айрықша жағдайларда мүлікті мемлекет мұқтажы үшін мәжбүрлеп иеліктен шығару оның баламалы өтелуі шартымен жүргізілуі мүмкін. Әркімнің кәсіпкерлік қызмет бостандығына, өз мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін еркін пайдалануға құқығы бар. Монополиялық қызмет заңмен реттеледі және шектеледі. Жосықсыз бәсекелестікке тыйым салынады.

Қазақстан Республикасы азаматтарының денсаулығын қорғауға құқығы бар. Республика азаматтары заңда белгіленген медициналық көмектің кепілдік берілген көлемін тегін алуға құқылы. Мемлекеттік және жеке емдеу мекемелерінде, сондай-ақ жеке медициналық практикамен айналысатын адамдардан ақылы медициналық көмек алу заңда белгіленген негіздерде және тәртіппен жүргізіледі.

Азаматтарға мемлекеттік оқу орындарында тегін орта білім алуға кепілдік беріледі. Орта білім міндетті. Азамат конкурстық негізде мемлекеттік жоғары оқу орнында тегін жоғары білім алуға құқылы. Жеке оқу орындарында ақылы білім алу заңда белгіленген негіздерде және тәртіппен жүзеге асырылады. Мемлекет білім берудің жалпыға міндетті стандарттарын белгілейді. Кез-келген оқу орындарының қызметі осы стандарттарға сәйкес келуі керек.

Мемлекет адам өмірі мен денсаулығына қолайлы қоршаған ортаны қорғауды мақсат етеді. Лауазымды тұлғалардың адамдардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін фактілер мен жағдайларды жасыруы заңға сәйкес жауапкершілікке әкеп соғады.

Қазақстан Республикасының азаматтары бейбіт және қарусыз жиналуға, жиналыстар, митингілер мен демонстрациялар, шерулер мен пикет өткізуге құқылы. Бұл құқықты пайдалану мемлекеттік қауіпсіздік, қоғамдық тәртіп, денсаулық сақтау, басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мүдделері үшін заңмен шектелуі мүмкін.

Қазақстан Республикасы азаматтарының мемлекет істерін басқаруға тікелей және өз өкілдері арқылы қатысуға, жеке өтініш жасауға, сондай-ақ жеке және ұжымдық өтініштерді мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына жіберуге құқығы бар. Республика азаматтарының мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына сайлауға және сайлануға, сондай-ақ республикалық референдумға қатысуға құқығы бар. Сот әрекетке қабілетсіз деп таныған, сондай-ақ сот үкімі бойынша бас бостандығынан айыру орындарында ұсталатын азаматтардың сайлауға және

сайлануға, республикалық референдумға қатысуға құқығы жоқ. Республика азаматтарының мемлекеттік қызметке қол жеткізуге тең құқығы бар. Мемлекеттік қызметші лауазымына кандидатқа қойылатын талаптар тек лауазымдық міндеттердің сипатына ғана негізделеді және заңмен белгіленеді.

Адам мен азаматтың міндеттері

- Әркім Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңнамасын сақтауға, басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтарын, ар-намысы мен қадір-қасиетін құрметтеуге міндетті. Әркім Республиканың мемлекеттік рәміздерін құрметтеуге міндетті

- Заңды түрде белгіленген салықтарды, алымдарды және өзге де міндетті төлемдерді төлеу әркімнің борышы мен міндеті болып табылады.

- Қазақстан Республикасын қорғау – оның әрбір азаматының қасиетті парызы және міндеті.

- Республика азаматтары заңда белгіленген тәртіппен және түрлерде әскери қызмет атқарады.

- Қазақстан Республикасының азаматтары тарихи және мәдени мұраның сақталуына қамқорлық жасауға, тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғауға міндетті.

- Қазақстан Республикасының азаматтары табиғатты сақтауға және табиғи байлыққа ұқыпты қарауға міндетті.

Конституциялық құқықтар, бостандықтар мен міндеттер негізгі болып саналады. Негізгі конституциялық құқықтар, бостандықтар мен міндеттер тек нысан бойынша ғана емес, өйткені олар ҚР Негізгі заңында бекітілген, бірақ, ең бастысы, мазмұны жағынан да маңызды. Бұл конституциялық құқықтардың, бостандықтар мен міндеттердің мазмұны, оларды азаматтардың құқықтары, бостандықтары мен міндеттерінің бүкіл жүйесінен ерекшелендіреді, оларға жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінде шешуші мән береді.

МЕМЛЕКЕТ РӘМІЗДЕРІНЕ ҚҰРМЕТ

Қазақстан Республикасының азаматтары, сондай-ақ Республика аумағындағы адамдар Қазақстан Республикасының Мемлекеттік рәміздерін құрметтеуге міндетті. Азаматтыққа және патриотизмге, өз Отаны – Қазақстан Республикасына деген сүйіспеншілікке тәрбиелеу, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік рәміздеріне құрмет көрсетуді қалыптастыру, сондай-ақ олардың мәні мен маңызын түсіну мақсатында оларды зерделеу жалпы орта, бастауыш кәсіптік, кәсіптік орта және жоғары кәсіптік білім беру ұйымдарының негізгі жалпы білім беру бағдарламаларына енгізіледі.

Жалпы орта, бастауыш кәсіптік, орта кәсіптік және жоғары кәсіптік білімнің білім беру бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдарында тұрақты түрде арнайы бөлінген көрнекті жерде Мемлекеттік Ту орнатылады, Мемлекеттік Елтаңба не олардың бейнелері, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Гимнінің мәтіні мемлекеттік тілде орналастырылады.

Мемлекеттік рәміздерді құрметтеу бірқатар маңызды конституциялық нормаларға жатады. 2007 жылғы 4 маусымдағы «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік рәміздері туралы» Конституциялық заңда оның аумағындағы барлық адамдар Туды, Елтаңбаны, Әнұранды құрметтеуге міндетті екендігі айтылған.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туын пайдалану тәртібі

1. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туы міндетті түрде көтеріледі (орнатылады, орналастырылады):

– Қазақстан Республикасы Президентінің, Парламентінің, Сенатының және Мәжілісінің, Үкіметтің, министрліктердің, Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдардың, олардың ведомстволары мен аумақтық бөлімшелерінің, Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының, Жоғарғы Сотының және жергілікті соттарының, Жоғары Сот Кеңесінің, жергілікті өкілді және атқарушы органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, мемлекеттік ұйымдардың, сондай-ақ елшіліктердің, халықаралық ұйымдар жанындағы тұрақты өкілдіктердің, сауда өкілдіктерінің ғимараттарында, басқа да ресми шет елдердегі мекемелердің, Қазақстан Республикасының шет елдердегі мекемелері басшыларының резиденцияларының және олардың көлік құралдарында болу мемлекеттерінің хаттамалық практикасына сәйкес – тұрақты;

– Қазақстан Республикасы Президентінің, Қазақстан Республикасы Парламенті Палаталары төрағаларының, Премьер-Министрдің, Мемлекеттік кеңесшінің, Конституциялық Сот Төрағасының, Жоғарғы Сот Төрағасының және Қазақстан Республикасы жергілікті соттары төрағаларының, Жоғары Сот Кеңесінің төрағасының, Орталық сайлау комиссиясы төрағасының, Қазақстан

Республикасының Адам құқықтары жөніндегі уәкілінің, министрліктердің, тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдардың басшыларының кабинеттерінде Қазақстан Республикасының Президентіне, олардың ведомстволары мен аумақтық бөлімшелеріне, жергілікті өкілді және атқарушы органдардың басшылары, Қазақстан Республикасының шет елдердегі мекемелерінің басшылары – тұрақты;

– Қазақстан Республикасы Парламенті Сенаты мен Мәжілісінің бірлескен және бөлек отырыстары, Қазақстан Республикасы Парламенті палаталарының, Үкіметтің үйлестіру және жұмыс органдарының отырыстары өткізілетін залдарда, Қазақстан Республикасы Конституциялық сотының мәжіліс залдарында, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының және жергілікті соттарының сот отырысы залдарында, Жоғары Сот Кеңесінің мәжіліс залдарында, орталық сот отырысы, жергілікті өкілді және атқарушы органдардың, Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдардың, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік және үкіметтік наградаларын тапсыру залдарында, Қазақстан Республикасының шет елдердегі мекемелерінің қабылдау залдарында, сондай-ақ туу мен некені тіркеу үй-жайларында – тұрақты;

– мемлекеттік органдардың ғимараттарында салтанатты жағдайда ашылған кезде;

– Қазақстан Республикасы Президентінің, Қазақстан Республикасы Парламенті палаталарының төрағаларының, Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің және олардың өкілетті өкілдерінің қатысуымен Халықаралық форумдар өтетін ғимараттарда немесе үй-жайларда, егер бұл халықаралық құқық нормаларында және Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарында көзделсе;

– Қазақстан Республикасының Мемлекеттік рәміздері күнін, ресми және салтанатты рәсімдерді, спорттық іс-шараларды мерекелеу кезінде Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын тәртіппен;

– жалпы орта, бастауыш кәсіптік, орта кәсіптік, жоғары кәсіптік және жоғары оқу орнынан кейінгі кәсіптік білімнің білім беру бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдарында жаңа оқу жылының ашылу және оқу жылының аяқталу рәсімдері кезінде;

– Қазақстан Республикасына мемлекеттік және ресми сапарлармен баратын шет мемлекеттердің мемлекеттері, парламенттері мен үкіметтері басшыларының кездесуі кезінде.

Ғимараттарға тұрақты негізде орнатылатын Мемлекеттік Ту тәуліктің қараңғы уақытында жарықтандырылуы тиіс. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туы басқа ғимараттарда (үй-жайларда) олардың иелерінің қалауы бойынша орнатылуы мүмкін.

Мемлекеттік Туды және оның бейнесін пайдалану (белгілеу, орналастыру) тәртібін Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайды.

2. Мемлекеттік Тудың бейнесі міндетті түрде орналастырылады:

– Қазақстан Республикасы Президентінің, Парламенттің, Үкіметтің, министрліктердің, Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдардың, олардың ведомстволары мен аумақтық бөлімшелерінің, Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының және жергілікті соттарының, Жоғары Сот Кеңесінің, жергілікті өкілді және атқарушы органдардың, сондай-ақ Қазақстан Республикасының шет елдердегі мекемелерінің веб-сайттарында Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын тәртіппен;

– Қазақстан Республикасының әуе кемелерінде, сондай-ақ ғарыш аппараттарында.

Мемлекеттік Тудың бейнесі өзге де материалдық объектілерде орналастырылуы мүмкін

3. Мемлекеттік Ту оның көлеміне қарамастан ұлттық стандартқа сай болуы тиіс.

Мемлекеттік Ту ұлттық стандартқа сәйкес келмеген жағдайда, ол Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын тәртіппен ауыстырылуға және жойылуға жатады.

Мемлекеттік Тудың бейнесі қоғамдық бірлестіктер мен басқа да ұйымдардың туларының геральдикалық негізі ретінде пайдаланыла алмайды. Мемлекеттік Тудың бейнесі Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің мемлекеттік наградаларының, банкноттары мен монеталарының элементі немесе геральдикалық негізі ретінде пайдаланылуы мүмкін.

4. Ұлттық аза тұтуға орай Мемлекеттік Ту ұлттық аза тұту мерзімі ішінде ту бағанының биіктігінің жартысына түсіріледі.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Елтаңбасын пайдалану тәртібі.

1. Мемлекеттік Елтаңба міндетті түрде орналастырылады:

1) Қазақстан Республикасы Президентінің, Парламенттің, Сенат пен Мәжілістің, Үкіметтің, министрліктердің, Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдардың, олардың ведомстволары мен аумақтық бөлімшелерінің, Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының және жергілікті соттарының, Жоғары Сот Кеңесінің, құрамалардың, әскери бөлімдердің, Қарулы Күштердің бөлімшелері мен мекемелерінің резиденциясының ғимараттарында, басқа да әскерлер мен әскери құралымдардың, жергілікті өкілді және атқарушы органдардың, сондай-ақ елшіліктердің ғимараттарындағы, халықаралық ұйымдар жанындағы тұрақты өкілдіктер, сауда өкілдіктері, басқа да ресми шет елдердегі мекемелер, Қазақстан Республикасының шет елдердегі мекемелері басшыларының резиденциялары – тұрақты;

2) Қазақстан Республикасы Президентінің, Қазақстан Республикасы Парламенті Палаталары төрағаларының, Премьер-Министрдің, Мемлекеттік кеңесшінің, Конституциялық Сот Төрағасының, Жоғарғы Сот Төрағасының және Қазақстан Республикасы жергілікті соттары төрағаларының, Жоғары Сот

Кеңесінің төрағасының, Орталық сайлау комиссиясы төрағасының, Қазақстан Республикасының адам құқықтары жөніндегі уәкілінің, министрліктердің, тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдардың басшыларының кабинеттерінде Қазақстан Республикасының Президентіне, олардың ведомстволары мен аумақтық бөлімшелеріне, жергілікті өкілді және атқарушы органдардың басшылары, Қазақстан Республикасының шет елдердегі мекемелерінің басшылары – тұрақты;

3) Қазақстан Республикасы Парламенті Сенаты мен Мәжілісінің бірлескен және бөлек отырыстары, Қазақстан Республикасы Парламенті палаталарының, Үкіметтің үйлестіру және жұмыс органдарының отырыстары өткізілетін залдарда, Конституциялық Соттың отырыс залдарында, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты мен жергілікті соттарының сот отырысы залдарында, Жоғары Сот Кеңесінің отырыс залдарында, орталық, жергілікті соттар алқаларының отырыс залдарында өкілді және атқарушы органдардың, Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдардың, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік және үкіметтік наградаларын тапсыру залдарында, Қазақстан Республикасының шет елдердегі мекемелерінің қабылдау залдарында, сондай – ақ туу мен некені тіркеу үй-жайларында – тұрақты;

4) мемлекеттік рәміздерге арналған экспозицияға бөлінген үй-жайларда (үй-жайлардың бір бөлігінде) мемлекеттік заңды тұлғалар, ұлттық басқарушы холдингтер, ұлттық холдингтер, ұлттық компаниялар, сондай-ақ Қазақстан Республикасы өздеріне қатысты жалғыз акционер (қатысушы) болып табылатын өзге де акционерлік қоғамдар мен жауапкершілігі шектеулі серіктестіктер.

Қарулы Күштер мен басқа да әскерлер мен әскери құралымдардың құрамаларында, әскери бөлімдерінде, бөлімшелерінде, мекемелерінде Мемлекеттік Елтаңбаны және оның бейнесін пайдалану (белгілеу, орналастыру) тәртібі жалпы әскери жарғылармен айқындалады.

2. Мемлекеттік Елтаңбаның бейнесі міндетті түрде орналастырылады:

1) Қазақстан Республикасы Президентінің және оның Әкімшілігінің, Парламенттің, оның Палаталары мен олардың аппараттарының, Қазақстан Республикасы Парламенті Палаталары Бюросының, Премьер-Министр Үкіметі мен Кеңесінің, министрліктердің, Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдардың, олардың ведомстволары мен аумақтық бөлімшелерінің, Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының, Жоғарғы Соттың және Қазақстан Республикасының жергілікті соттарының, Жоғары Сот Кеңесінің, құрамаларының, әскери бөлімдерінің, Қарулы Күштердің бөлімшелері мен мекемелерінің, басқа да әскерлер мен әскери құралымдардың, жергілікті өкілді, атқарушы органдардың және өзге де мемлекеттік ұйымдардың мөрлерінде; 1-1) нотариустардың мөрлерінде;

2) Қазақстан Республикасы Президентінің, Қазақстан Республикасы Парламентінің, Үкіметінің, Конституциялық Сотының және Жоғарғы Сотының ресми басылымдарында;

3) Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің банкноттары мен монеталарында, Қазақстан Республикасының мемлекеттік бағалы қағаздарында;

4) Қазақстан Республикасының азаматтарына берілетін жеке куәлікке, туу туралы куәлікке, паспортқа және өзге де паспорттарға, мемлекеттік органдар мен мемлекеттік ұйымдар қызметкерлерінің қызметтік куәліктеріне;

5) Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасында белгіленетін шекаралық бағаналарда;

6) Қазақстан Республикасы Президентінің, Парламенттің, Үкіметтің, министрліктердің, Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдардың, олардың ведомстволары мен аумақтық бөлімшелерінің, Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының және жергілікті соттарының, Жоғары Сот Кеңесінің, жергілікті өкілді және атқарушы органдардың, сондай-ақ Республиканың шет елдердегі мекемелерінің веб-сайттарында Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын тәртіппен жүзеге асырылады.

Мемлекеттік Елтаңбаның бейнесі өзге де материалдық объектілерде орналастырылуы мүмкін.

3. Мемлекеттік Елтаңба оның мөлшеріне қарамастан ұлттық стандартқа сай болуы тиіс.

Мемлекеттік Елтаңба ұлттық стандартқа сәйкес келмеген жағдайда ол Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын тәртіппен ауыстырылуға және жойылуға жатады.

4. Осы Конституциялық заңда белгіленген жағдайларды қоспағанда, мемлекеттік емес ұйымдардың және олардың лауазымды адамдарының бланкілерінде, мөрлерінде және басқа да деректемелерінде Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Елтаңбасының бейнесін пайдалануға тыйым салынады.

Мемлекеттік Елтаңбаны қоғамдық бірлестіктер мен басқа да ұйымдардың елтаңбаларының геральдикалық негізі ретінде пайдалануға болмайды.

Мемлекеттік Елтаңбаның бейнесі әскери немесе өзге де мемлекеттік қызметте тұратын адамдар үшін белгіленген айырым белгілері мен нысанды киімде, Қазақстан Республикасы мемлекеттік наградаларының элементі немесе геральдикалық негізі ретінде, сондай-ақ спортшылардың спорттық костюмдерінде және басқа да спорттық керек-жарақтарда пайдаланылуы мүмкін.

Мемлекеттік Елтаңбаны және оның бейнесін пайдалану (белгілеу, орналастыру) тәртібін Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайды.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Гимнін пайдалану тәртібі

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Гимнін пайдалану тәртібі

Мемлекеттік Әнұран орындалады:

1) Қазақстан Республикасының Президенті қызметіне кіріскен кезде-оларға ант бергеннен кейін;

2) Қазақстан Республикасы Парламентінің сессиялары ашылған және жабылған кезде;

3) Қазақстан Республикасының ұлттық және мемлекеттік мерекелеріне, сондай-ақ өзге де салтанатты іс-шараларға арналған салтанатты жиналыстар мен отырыстар ашылған кезде;

4) теле -, радиоарналар эфирге тәулік сайын хабар таратудың басында және соңында шыққан кезде;

5) Қазақстан Республикасы халқының өміріндегі аса маңызды тарихи оқиғаларды еске алуға арналған ескерткіштерді, монументтерді,obeliskтерді және басқа да құрылыстарды ашу кезінде;

6) Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары, сондай-ақ қоғамдық бірлестіктері мен өзге де ұйымдары өткізетін ресми және салтанатты рәсімдер, спорттық іс-шаралар кезінде Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туын көтеру кезінде;

7) тиісті шет мемлекеттің мемлекеттік гимні орындалғаннан кейін Қазақстан Республикасына мемлекеттік немесе ресми сапарлармен баратын шет мемлекеттердің басшылары кездескен кезде;

8) жалпы орта, кәсіптік бастауыш, кәсіптік орта, кәсіптік жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі кәсіптік білімнің білім беру бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдарында жаңа оқу жылының ашылу және оқу жылының аяқталу рәсімдері кезінде, сондай-ақ өзге де салтанатты іс-шараларды өткізу кезінде;

9) Қазақстан Республикасы Ұлттық (құрама) командасының қатысуымен спорттық іс-шараларды өткізу кезінде жүзеге асырылады.

Мемлекеттік Гимннің мәтінін пайдалану (белгілеу, орналастыру) тәртібін Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайды.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Гимнін орындау тәртібі

1. Мемлекеттік Гимнді көпшілік алдында орындау кезінде қатысушылар тұрып ән айтады (тыңдайды), бұл ретте Қазақстан Республикасының азаматтары оң қолын жүрегіне қояды.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары мен өзге де ұйымдары шет мемлекеттердің аумағында іс-шаралар өткізген кезде Мемлекеттік әнұран осы Конституциялық заңға, сондай-ақ мекендеу мемлекеттің заңнамасына және хаттамалық практикасына, сондай-ақ жергілікті әдет-ғұрыптарға сәйкес орындалады.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туын салтанатты түрде көтеру және орнату мемлекеттік гимнді орындаумен қатар жүреді, бұл ретте қатысушылар Туға бет бұрады.

2. Мемлекеттік Әнұран оркестр, хор, оркестр-хор немесе өзге де вокалдық және аспаптық орындауда орындалады. Бұл ретте дыбыс жазу құралдарын пайдалануға болады.

Өзінің мемлекеттік рәміздеріне құрмет пен қастерлеу сезімін тәрбиелеу азаматтық білім берудің міндеттерінің бірін құрайды, сондықтан «ҚР Мемлекеттік рәміздері туралы» заңда оларды міндетті түрде зерделеу және негізгі жалпы білім беру бағдарламаларына енгізу көзделген.

Мемлекеттік рәміздер күнін мерекелеудің басты мақсаты қазақстандық патриотизм, Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жетістіктері үшін мақтаныш идеяларын насихаттау және дамыту болып табылады.

БІЛІМ АЛУ ҚҰҚЫҒЫ. «БІЛІМДІ ҰЛТ» САПАЛЫ БІЛІМ БЕРУ» ҰЛТТЫҚ ЖОБАСЫ

Білім әр адамның өмірінде өте маңызды рөл атқарады. Өйткені, білімді және сауатты адам білімсіз адамға қарағанда жоғары жетістіктерге жетуге және қол жеткізуге көбірек мүмкіндіктерге ие. Білім - қазіргі уақытта құнды сатып алу.

ҚР Конституциясы азаматтарға мемлекеттік оқу орындарында тегін орта білім алуға кепілдік береді. Орта білім міндетті. [1]

Білім алу құқығы адам құқықтары жүйесінде ерекше орын алады және адам құқықтарының халықаралық стандарттарына енгізілген. Өз кезегінде Қазақстан Республикасы халықаралық қоғамдастықтың толыққанды мүшесі ретінде азаматтардың білім алу, азаматтық қоғам мен демократияны дамыту құқығын іске асыру саласында халықаралық міндеттемелерді өзіне алады.

Осылайша, 2016 жылғы 28 тамызда Қазақстан «Білім беру саласындағы кемсітушілікке қарсы күрес туралы» конвенцияны ратификациялады. Аталған Конвенцияның мақсаты адам құқықтарының барлық жерде сақталуын қамтамасыз ету және барлығына бірдей білім алуға қол жеткізу, сондай-ақ білім беру саласындағы кез келген кемсітушілікті жою және осы саладағы мүмкіндіктердің жалпыға бірдей теңдігі мен барлығына тең қатынасты ынталандыру болып табылады. Бұдан басқа, Қазақстан адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы, бала құқықтары туралы Конвенция, біліктілікті тану туралы Лиссабон конвенциясы, адамның экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтарының Халықаралық Декларациясы және Болон декларациясы сияқты білім беру және адам құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық құжаттардың қатысушысы болып табылады [2, с.250].

Білім беру саласындағы мемлекеттік саясат, сөзсіз, азаматтардың білім алу құқығын іске асыруды қамтамасыз етуге бағытталған, бірақ бұл салада осы шындықты толық іске асыруға теріс және тежеуші әсер ететін кейбір проблемалар бар. Мемлекеттің қалыптасу кезеңінде құқықтық институттардың дамуында туындайтын жүйелі проблемаларға байланысты азаматтардың конституциялық құқықтары азаматтар мен мемлекет мүдделерінің теңгерімділігін ескере отырып, толық көлемде іске асырыла алмайды.

Сонымен қатар 15-бап. 2002 жылғы 8 тамыздағы «Қазақстан Республикасындағы Бала құқықтары туралы Заң» баланың білім алу құқығы әрбір азаматтың сапалы білім алу мүмкіндігін айқындайды:

Әрбір баланың білім алуға құқығы бар және оған Қазақстан Республикасының Білім туралы заңнамасына сәйкес тегін бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім алуға және конкурстық негізде – тегін техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі және жоғары білім алуға кепілдік беріледі;

Баланы мемлекеттік білім беру мекемесінен тегін жалпы орта білім алғанға дейін немесе техникалық және кәсіптік білім алғанға дейін оқудан шығару,

оқудан шығарудың жалпы тәртібін сақтаумен қатар, қорғаншылық және қамқоршылық органдарының хабарламасынан ғана жүргізілуі мүмкін;

Ерекше білім беру қажеттіліктерін бағалауға сәйкес арнайы педагогикалық тәсілдерді қажет ететін мүмкіндігі шектеулі балаларға мемлекеттік бюджеттен олардың белгіленген стандарттар деңгейінде білім алуына кепілдік беретін қосымша қаражат бөлінеді;

Мемлекет білім алу кезеңінде әлеуметтік қорғауға мұқтаж балаларды асырап-бағуға жұмсалатын шығыстарды толық немесе ішінара көтереді. Олардың білім алуы кезеңінде әлеуметтік көмектің мөлшері мен көздерін Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайды. [3]

Мемлекет басшысының мемлекеттік бағдарламалардан Ұлттық жобалар форматына көшуді жүзеге асыратын барлық мәлімделген міндеттерінің байланысын бөліп көрсетуге болады. «Білімді халық» «Сапалы білім» Ұлттық жобасы сабақтастықты, шұғыл шешімді талап ететін және халықтың қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған мәселелер бойынша мемлекеттік бағдарламамен нығайтылды.

«Білімді ұлт «Сапалы білім беру» ұлттық жобасы туралы айта отырып, бұл құжатты тұтастай, білім беруді дамыту тұжырымдамасымен бірге қарастыру керек. Ерекшелігі – ол нақты және маңызды міндеттерге шоғырланған. Егер 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламамен салыстыратын болсақ, онда іс-шаралар 10 есе аз. Бірақ бұл проблемалар аз шешілетінін білдірмейді. Дәл осы жерде мемлекет қол жеткізуге болатын және ең қажетті негізгі міндеттерге шоғырланады. Әзірлеу барысында ұлттық жоба жұртшылық өкілдерімен, білім беру саласындағы сарапшылармен талқыланып, барлық мүдделі мемлекеттік органдармен пысықталды. Жобаға «Сапалы білім беру» деп аталатын «Білімді ұлт» ұлттық жобасының негізгі мақсаттарын шешуге тиіс 5 маңызды міндет қойылды.

Ұлттық жобаны әзірлеудің мақсаты – білім берудің барлық деңгейлеріндегі білім алушылардың білім сапасын арттыру. Бұл жобаны іске асыру мерзімі-2021-2025 жылдар.

Күтілетін әлеуметтік-экономикалық әсер:

1. Білім беру саласы бойынша негізгі капиталға инвестициялар (2019 жылғы деңгейге нақты өсу%) 2025 жылы – білім беру саласындағы ЖҚҚ-ның 174,8% - 4 830 498,43 млн теңге;

2. Білім беру объектілерін салу (кеңейту)/ашу есебінен құрылған жұмыс орындарының саны 2025 жылға қарай – 103 905;

3-6 жастағы балаларды мектепке дейінгі тәрбиелеу және оқытумен қамту – 100%;

Оқытушы жалақысының экономика бойынша орташа айлық жалақыға қатынасы 102,9% құрайды;

Ұлттық жобаны іске асыру үшін қажетті қаржыландыру көлемі

2021 ж. – 168 225 209 мың тг.

2022 ж. – 227 454 873 мың тг.

2023 ж. – 410 141 796 мың тг.

2024 ж. – 557 840 591 мың тг.

2025 ж. – 606 872 798 мың тг.

2021-2025 жж. – 1 970 535 267 мың тг.

Айта кету керек, білім өмірдің ажырамас бөлігі болып табылады. Өйткені, онсыз адам тіпті оқи алмайды, жаза алмайды, санай алмайды, қарапайым ережелер мен қауіпсіздік техникасын білмейді. Ақылды сауатты адамның өз талантын жүзеге асыруға және ашуға мүмкіндігі көп.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Конституция Республики Казахстан принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года.

2. Васильева Н.В. «Образование сегодня и завтра: пути преодоления кризиса». М.: «Экономика», 2011.

3. Закон Республики Казахстан «О правах ребенка в Республике Казахстан» от 8 августа 2002 года N 345

ОТАНДЫ ҚОРҒАУ – ҚАСИЕТТІ БОРЫШ

Біздің елімізді қорғау – әрбір азаматтың қасиетті борышы және конституциялық міндеті (Конституцияның 36-бабы) [1]. Қазақстан Республикасының Қарулы Күштеріндегі қызмет – бұл қоғам жоғары бағалайтын әрбір азаматтың құрметті міндеті, бұл халықтың әскери қызметшілерге, олардың бейбіт еңбегін қорғаушылар ретінде деген сенімі. Сондықтан Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің құрылған күні 1992 жылғы 7 мамыр Отан қорғаушылар күні болып жарияланды! Бұл мереке біздің өмірімізге еніп, бейбітшілік пен келісімді күзетуші, Отанды кез келген қауіп-қатерден қорғайтын, жанқиярлық патриотизм мен еліне деген сүйіспеншіліктің үлгісі болып табылатын жауынгерлік борыш пен ерліктің символына айналды.

Азаматтарды шақыру, оның ұйымы жергілікті атқарушы органдарға жүктелген және «Әскери қызмет және әскери қызметшілердің мәртебесі туралы» Заңға сәйкес жүзеге асырылады. Әскерге шақыруды кейінге қалдыруға немесе одан босатуға құқығы жоқ 18 жастан 27 жасқа дейінгі азаматтар шақырылуға жатады (Заңның 31-бабы). Әскери қызметке шақырылуға жататын азаматтар жергілікті әскери басқару органының шақыру қағазы бойынша шақыру комиссиясына келуге міндетті. Азаматқа шақыру қағазын жеке өзі тапсыру мүмкін болмаған жағдайда оның келуін қамтамасыз ету тиісті ішкі істер органына жүктеледі (Заңның 30-бабы). Әскери міндеттерін орындаудан жалтарған адамдарды іздестіруді ішкі істер органдары да жүзеге асырады (Заңның 17-бабының 3-тармағы). Бұл ретте, әскери қызметтен жалтару Қылмыстық кодекстің 387-бабы бойынша қылмыстық жауаптылыққа әкеп соғады, ол айыппұлдан 3 жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға дейін 1000 АЕК-ке дейінгі жазаны көздейді [2].

1-тармақтың 35-бабына сәйкес әскери қызметке шақыруды кейінге қалдыру азаматтарға аудандық (облыстық маңызы бар қаланың) шақыру комиссиясының шешімі бойынша беріледі [3].

Кейінге қалдыру мынадай негіздер бойынша беріледі:

- 1) отбасылық жағдайлар бойынша;
- 2) білім беруді жалғастыру үшін;
- 3) денсаулық жағдайы бойынша;
- 4) басқа себептер бойынша.

2. Әскери қызметке шақыруды кейінге қалдыру отбасылық жағдайлар бойынша беріледі:

1) жақын туыстары немесе Қазақстан Республикасының аумағында олармен бірге тұратын немесе жеке тұратын, заң бойынша аталған отбасы мүшелерін асырауға міндетті басқа да адамдар болмаған кезде, бөгде көмекке мұқтаж және толық мемлекеттік қамтамасыз етілмейтін отбасы мүшелерін күтумен айналысатын азаматтарға.

Сырттан көмек пен күтімді қажет ететін отбасы мүшелері:

- әкесі, анасы, жұбайы, сондай-ақ әскерге шақырылушының ата-анасы болмаған кезде, егер олар оның асырауында болса, зейнеткерлік жасқа толған

немесе бірінші немесе екінші топтағы мүгедек адамдар болып табылатын атасы мен әжесі;

- бірінші немесе екінші топтағы мүгедек адамдар болып табылатын немесе ата-анасы болмаған кезде он сегіз жасқа толмаған бауырлар, әпкелер;

- әскерге шақырылушыдан басқа, бірінші немесе екінші топтағы мүгедек болып табылатын немесе он сегіз жасқа толмаған бір және одан да көп баласы бар және оларды жұбайынсыз (зайыбынсыз) тәрбиелеп отырған анасы (әкесі);

- өзінің асырауында жасы бойынша еңбекке жарамсыз немесе бірінші немесе екінші топтағы мүгедектігі бар бір және одан да көп жалғызбасты туыстары (әкесі, анасы, ағасы, әпкесі) бар және оларды жұбайынсыз (зайыбынсыз) асырап отырған анасы (әкесі);

- өзінің асырауында бірінші немесе екінші топтағы мүгедектігі бар екінші адамды асырайтын және әскерге шақырылушыдан басқа, он сегіз жасқа дейінгі бір және одан да көп балаларды тәрбиелейтін ата-аналардың бірі;

- мүгедектігі бар және әскерге шақырылушы жалғыз ер бала болатын отбасы мүшелерінің бірі;

2) өз асырауында бар азаматтарға:

анасыз тәрбиеленетін бала (балалар);

ата-анасының қайтыс болуына немесе олардың ата-ана құқықтарынан айырылуына немесе соттың бас бостандығынан айыруға сотталуына байланысты кемінде екі жыл тәрбиесінде және күтімінде болған адамдар;

3) некеде тұрған және бір және одан да көп баласы бар азаматтарға – мерзімді әскери қызметке шақырудан.

3. Әскери қызметке шақыруды кейінге қалдыру білім беруді жалғастыру үшін беріледі:

1) білім беру ұйымдарында жалпы орта білім алатын азаматтарға оқу кезеңіне;

2) тиісті білім беру ұйымдарында күндізгі оқу нысаны бойынша техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі немесе жоғары білім алатын азаматтарға, басқа мемлекеттердің рухани (діни) білім беру ұйымдарында, сондай-ақ жоғары және (немесе) жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдарында күндізгі білім беруді растайтын құжаттарды ұсыну кезінде бір жоғары және (немесе) жоғары оқу орнынан кейінгі оқыту туралы құжаттар;

3) жоғары оқу орнынан кейінгі кәсіптік білім алатын азаматтарға оқу кезеңінде беріледі.

Білім алуды жалғастыру үшін әскери қызметке шақыруды кейінге қалдыру қашықтықтан оқытуды қолдана отырып оқитын азаматтарға берілмейді.

4. Денсаулық жағдайы бойынша әскери қызметке шақыруды кейінге қалдыру азаматтарға шақыру комиссиясының шешімімен бір жылға дейінгі мерзімге беріледі.

5. Басқа себептер бойынша әскери қызметке шақыруды кейінге қалдыру:

1) мектепке дейінгі білім беру ұйымдарында, орта (бастауыш, негізгі орта, жалпы орта), техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім беру ұйымдарында, мамандандырылған, арнайы білім беру ұйымдарында, жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған білім беру ұйымдарында, балаларға арналған қосымша білім беру ұйымдарында, сондай-ақ әдістемелік кабинеттерде кәсіптік қызметті жүзеге асыратын педагогтерге, барлық жұмыс кезеңіне;

2) тиісті білімі бар, ауылдық жерде мамандығы бойынша тұрақты жұмыс істейтін дәрігерлерге денсаулық сақтау ұйымдарында жұмыс істеудің барлық кезеңіне;

3) Қазақстан Республикасы Парламентінің немесе жергілікті өкілді органдардың депутаттық өкілеттіктері мерзіміне;

4) өздеріне қатысты анықтау, алдын ала тергеу немесе қылмыстық істер жүргізілетін адамдарға соттар тиісінше анықтау, тергеу аяқталғанға немесе сот үкімі күшіне енгенге дейін қарайды;

4-1) азаматтық әуе кемелерінің ұшу экипаждарының мүшелеріне, тиісті білімі бар азаматтық авиация инженерлеріне, механиктері мен техниктеріне азаматтық авиация ұйымдарында жұмыс істеудің барлық кезеңіне;

5) тиісті білімі бар кемелер экипаждарының мүшелеріне су көлігі ұйымдарында жұмыс істеудің барлық кезеңіне;

б) құқық қорғау органдарының білім беру ұйымдарында бастапқы кәсіптік даярлықтан өтетін адамдарға беріледі.

6. Офицерлік құрамның әскери атағы беріле отырып, запасқа қабылданған азаматтарға отбасылық жағдайлары бойынша, денсаулық жағдайы бойынша, жоғары оқу орнынан кейінгі кәсіптік білім беруді жалғастыру үшін және басқа да себептер бойынша әскери қызметке шақырудан кейінге қалдыру беріледі.

7. Әскери жиындарға шақыруды кейінге қалдыру берілмейді.

8. Азаматтарды жұмылдыру бойынша әскери қызметке шақыру кезінде, соғыс жағдайы кезінде және соғыс уақытында кейінге қалдыру, денсаулық жағдайы бойынша кейінге қалдыруды қоспағанда, тоқтатыла тұрады.

36-бапқа сәйкес бейбіт уақытта әскери қызметке шақырудан азаматтар босатылады:

1) денсаулық жағдайы бойынша әскери қызметке жарамсыз деп танылғандар;

2) жиырма жеті жасқа толғаннан кейін мерзімді әскери қызметке заңды негізде шақырылмаған;

3) әскери қызмет өткеру кезеңінде қызметтік міндеттерін атқару кезінде туыстарының бірі (әкесі, анасы, ағасы немесе әпкесі) мерт болған, қайтыс болған немесе оған бірінші немесе екінші топтағы мүгедектігі белгіленген;

4) басқа мемлекетте әскери (балама) қызмет өткергендер;

4-1) «Қазақстан Республикасының арнаулы мемлекеттік органдары туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 51-бабының 9-тармағында көзделген жағдайларды қоспағанда, Қазақстан Республикасының арнаулы мемлекеттік органдарында қызмет өткергендер;

5) ғылыми дәрежесі бар;

б) тіркелген діни бірлестіктердің діни қызметшілері.

Тәуелсіздік алған жылдардан бері Ұлттық ұланның 170-тен астам жауынгері ерлігі мен қаһармандығы үшін түрлі мемлекеттік наградалармен, оның ішінде 22-сі қайтыс болғаннан кейін марапатталды. 40-тан астам әскери қызметкер ордендермен марапатталса, полковник Қайрат Үмбетовке ең жоғары ерекшелік дәрежесі – «Халық қаһарманы» атағы берілді. Бұл біздің қазіргі заманғы батырларымыз, олар туралы айтып, өскелең ұрпаққа үлгі етуіміз керек. Біздің еліміздің азаматтары Отан қорғаушылар өздеріне қауіп төндіріп, олардың қауіпсіздігін, кейде өз өмірлерінің құнын қорғаған кезде, осы ерліктерінің барлығын білмейді. Бұл қасиетті мереке жеңімпаздардың даңқты ұрпағымен тығыз байланысты. Жеңіс күні - бүкіл Қазақстан халқының батылдығы мен ұлылығының символы! Соғыс жылдарында майдандарда шамамен 1,8 млн. қазақстандық соғысқан. Жауынгерлік еңбегі үшін жүздеген мың отандастарымыз ордендермен және медальдармен марапатталды. Біздің 500 отандасымыз Кеңес Одағының Батыры атанды, ал төртеуі – Талғат Бегельдинов, Сергей Луганский, Леонид Беда және Иван Павлов – екі мәрте Батыр атанды. Шығыстың екі әйелі Әлия Молдағұлова мен Мәншүк Мәметова қайтыс болғаннан кейін батыр атанды [4].

Бүгінгі таңда нағыз жауынгер болу, ең алдымен, тәртіпті болу, кез – келген мәселеде сенуге болатын адам. Бұған қол жеткізу оңай емес, барлық күш-жігерді қайтару қажет, қиындықтарды жеңуге ұмтылу, табандылық қажет. Бұл мақсатқа табанды түрде ұмтылғандардың қолында. Бұл мақсат асыл және асқақ – Отанды сенімді қорғау, әскери ант талап еткендей, оның жауларының айла-амалдарының жолын кесуге дайын болу.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г. с изменениями и дополнениями от 08.06.2022 г.
2. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года. Алматы: Норма-К, 2014. – 240 с.
3. Закон Республики Казахстан «О воинской службе и статусе военнослужащих» от 16 февраля 2012 г.
4. <https://zhaikpress.kz/ru/news/berech-otchiznu-delo-svyatoe>

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС – МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТТЫҢ НЕГІЗГІ БАСЫМДЫҚТАРЫНЫҢ БІРІ

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мемлекетіміздің мемлекеттік саясатының аса маңызды стратегиялық басымдығы болып табылады.

Сыбайлас жемқорлық мемлекеттің тұрақты дамуына тежеу болып табылады адамдардың билікке деген сенімін төмендетеді, мемлекеттің тиімділігіне деген сенімді бұзады және ұлттық қауіпсіздікке тікелей қауіп төндіреді. Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Мемлекет сыбайлас жемқорлықпен толық жойылғанға дейін күреседі. Біз бірге осы әлеуметтік індетке қарсы тұруымыз керек» деген ұстанымды сақтайды.

Сыбайлас жемқорлық - бұл өте қауіпті әлеуметтік індет, оны емдемесе қоғамдағы қандай да бір реформалар туралы ойлаудың да қажеті жоқ. Ол қоғамға терең бойлап, күнделікті құбылысқа айналуы мүмкін. Сыбайлас жемқорлық мемлекеттер арасындағы өзара іс-қимылға нұқсан келтіреді, түрлі ұйымдар мен азаматтар арасындағы ынтымақтастыққа кедергі келтіреді. Қоғамның сыбайлас жемқорлық дәрежесі мен оның азаматтарының материалдық әл-ауқаты арасында өте қатаң кері байланыс бар екендігі айқын. Бұл байланыс өте қарапайым көрінеді: сол немесе басқа мемлекетте сыбайлас жемқорлық неғұрлым кең етек жайған болса, оның халқы соғұрлым нашар өмір сүреді.

Қазақстан мемлекеттік тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманы жетілдіру арқылы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жөніндегі тиімді тетіктерді құру бағытын мақсатты және кезең-кезеңімен ұстанады. Қазақстан ТМД елдерінің ішінде бірінші болып сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманы әзірлеуге кірісті: 1992 жылғы 17 наурызда Қазақстан Республикасы Президентінің «Қылмыстың ұйымдасқан түрлерімен және сыбайлас жемқорлықпен күресті күшейту жөніндегі шаралар туралы» Жарлығы шығарылды. Бұл күн сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеттің қалыптасу тарихында, мемлекетіміздің азаматтарының ой-өрісін өзгертудің бастамасы болды. 1997 жылы Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев елдің 2030 жылға дейінгі дамуын айқындайтын алғашқы ауқымды стратегиялық құжатпен сөз сөйлей отырып, маңызды басымдықтардың бірі ретінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы шешуші және аяусыз күресті белгіледі: «Адамдар мен лауазымдарға қарамастан, сыбайлас жемқорлықпен аяусыз күресу қажет». 1998 жылы «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы», 1999 жылы «Мемлекеттік қызмет туралы» заң қабылданды [1]. 17 жыл бойы қолданыста болған «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» ҚР Бірінші Заңы үнемі жетілдіріліп отырды және бұл оған ұзақ уақыт бойы өзекті болып қалуға мүмкіндік берді. 2014 жылы 26 желтоқсанда Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған Сыбайлас жемқорлыққа қарсы

жаңа стратегиясы бекітілді (күші жойылды) [1]. Бұл стратегияның мақсаты сыбайлас жемқорлықтың кез келген көріністеріне «нөлдік» төзімділік атмосферасын құру арқылы бүкіл қоғамның сыбайлас жемқорлыққа қарсы қозғалысына тарту болды. 2015 жылы қабылданған «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының жаңа Заңы алдыңғы Заңның құқық қолдану практикасының үздік тәжірибесін өзіне сіңірді [2].

Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының (ЭЫДҰ) сарапшылары Ұлт жоспары шеңберінде іске асырылған шараларды жоғары бағалады. Атап айтқанда, «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы», «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы», «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» заңдарды, Әдеп кодексін және басқаларын қабылдау. 2015 жылы ЭЫДҰ сарапшыларының Қазақстандағы парасаттылық, жаңа бастама жүйелеріне «Integrity Scan» зерттеуін жүргізу бойынша жұмыс басталды, бұл ЭЫДҰ-ның тиісті басқару және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес саласындағы көптеген стандарттары тұрғысынан елге шолу жасауды көздейді.

ҚР Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің Парасаттылық Департаменті Сыбайлас жемқорлыққа қарсы дүниетаным мен құқықтық сананы қалыптастыру, әдептілік пен сатылмаушылықты дамыту, сондай-ақ жобаларды үйлестіру жөніндегі міндеттерді іске асыруда. Тұтастай алғанда «парасаттылық» термині «нөлдік» төзімділікті білдіреді. Сондықтан парасаттылық терең мағынаға ие, ол сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті ғана емес, сонымен бірге жаңа ойлау мәдениетін қалыптастыруды және оны кеңейтуді де қамтиды.

Соңғы жылдары сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте маңызды қадамдар жасалды. Соттардың сапалы жұмыс істеуі үшін нақты шаралар қабылданды, соңғы үш жылда 174 қазы қызметінен босатылды немесе төмендетілді. Сыбайлас жемқорлық әрекеті үшін сотталған азаматтарды шартты түрде мерзімінен бұрын босатуға тыйым салынды. Соттарға, құқық қорғау органдарына, пара алушылар мен делдалдарға қатаң жазалар қолданылады. 2021 жылдан бастап кірістерді жалпыға бірдей декларациялау енгізілді. Осы және басқа шаралар айтарлықтай нәтиже берді, сыбайлас жемқорлық деңгейі төмендеді. Алайда, сыбайлас жемқорлыққа қарсы тиімді күрес тек құқық қорғау жұмысысыз мүмкін емес екені анық. Көптеген жылдар бойы ол пара алушыларды мәніне терең үнілместен қылмыс үстінде ұстады. Әртүрлі адамдар бірдей мәселелерді шешкені үшін сол бір лауазымдарда әшкереленді. Сыбайлас жемқорлар үнемі ұсталып, темір торға қамалды, ал сыбайлас жемқорлықтың өркендеуіне себеп болған жайттар мен оқиғалар ешкімді қызықтырмады. Тек соңғы жылдары бұл тәжірибеден тәсіл пайда болды. Сыбайлас жемқорлыққа қатысы бар адамдарды жауапкершілікке тарту практикасын қоғамдағы алдын алу мен парасаттылықтың дәйекті дамуымен ұштастырудың дұрыс стратегиясы таңдалды.

Бүгінгі таңда сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылда азаматтық қоғам белсенділігінің жоғары өсуі байқалады. Арнайы мониторингтік топтар жұмыс істейді: Бірінші сыбайлас жемқорлыққа қарсы медиа орталық, «Жанару» қоғамдық бірлестігі, «Қазақстандағы парламентаризмді дамыту қоры» ҚҚ, «Nur

Отан» партиясының жастар қанаты, парасаттылық мәдениеті бойынша дәріскерлер пулы. Өзгерістер драйвері ретінде «Адалдық алаңы» жобасы әрекет етеді, оның шеңберінде жобалық менеджмент негізінде Protecting business and investments, «Адал жол», «Саналы ұрпақ» сияқты бастамалар іске асырылуда. Жоба тұрмыстық сыбайлас жемқорлықты жоюға және түрлі салалардағы сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін болдырмауға бағытталған.

Осылайша, Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес, ең алдымен, елді дамытуға және халықтың әл-ауқатын арттыруға бағытталған мемлекеттік саясаттың аса маңызды стратегиялық басымдығы ретінде танылды. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес үздіксіз жүргізіліп, үнемі жетілдіріліп отырылуы керек. Әрбір ел қабылдайтын сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес әдістері жиынтығының ерекшелігі бірегей және тек саяси және экономикалық тұрақтылыққа ғана емес, сонымен қатар әдет-ғұрыптарға, дәстүрлерге, діни ерекшеліктерге және құқықтық мәдениет деңгейіне, сондай-ақ алып жатқан аумақтың ауданына, тығыздығына, халық санына байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ Заңы. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000416>

2. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V Заңы (03.07.2020 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен)

ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМ ЖӘНЕ ЖАЛҒАН ТЕРРОРИЗМ

Қазіргі әлемде экстремизм мен терроризм елдің ұлттық қауіпсіздігіне нақты қауіп төндіреді. Олар қазіргі заманның ең қауіпті және өткір мәселелерінің бірі. Қазір олар жеке құбылыстардан тұратын жүйелік проблемаға айналды. Экстремизм мен терроризм бүкіл елдер мен аймақтардың болашағына қауіп төндіреді.

Бүгінгі таңда діни экстремизм мен терроризм әлемнің көптеген мемлекеттерінің аумақтық тұтастығы мен конституциялық құрылымдарын жасауға бағытталған қазіргі әлемдік жағдайды тұрақсыздандыру факторларының біріне айналды.

Бүгінгі таңда тіпті ең дамыған мемлекеттер де экстремистер мен террористердің шабуылына ұшырайды. Бұл, ең алдымен, мемлекет дамуының тұрақтылығына нұқсан келтіреді және қоғам өмірін тұрақсыздандырады.

Бұл құбылыстардың салдары жаппай адам шығынын тудырады, рухани және мәдени құндылықтарды бұзады. Олар ұлттық және әлеуметтік топтар арасында сенімсіздік пен жеккөрушілік тудырады. Экстремизм және терроризм жанжалға ешқандай қатысы жоқ жазықсыз адамдар құрбан болатын қылмыстық зорлық-зомбылық түрлеріне жатады.

Діни экстремизм - бұл адамның басқа сенімдерді, нанымдарды, әдет-ғұрыптарды және құндылықтарды қабылдамауына себеп болатын кез-келген нанымдар мен идеяларға деген радикалды дәреже екенін атап өткен жөн. Егер ол бұл термин туралы заңнамалық деңгейде айтатын болса, онда Қазақстан Республикасының «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» Заңының 1-бабының 5-тармағына сәйкес, діни экстремизм - бұл діни араздықты немесе алауыздықты, оның ішінде зорлық-зомбылықпен немесе зорлық-зомбылыққа шақырумен байланысты араздықты қоздыру, сондай-ақ азаматтардың қауіпсіздігіне, өміріне, денсаулығына, адамгершілігіне, құқықтары мен бостандықтарына қауіп төндіретін кез келген діни практиканы қолдану [1].

Тар мағынада діни экстремизм ретінде діндегі қатаң көзқарастар мен әрекеттерді ұстанушылық түсініледі. Мұндай экстремизмнің негізін зорлық-зомбылық, шектен тыс қатыгездік және демагогиямен үйлесетін агрессивтілік құрайды.

Keң мағынада бұл термин мемлекеттік жүйені күштеп өзгертуге немесе билікті күштеп басып алуға, мемлекеттің егемендігі мен аумақтық тұтастығын бұзуға, осы мақсатта діни араздық пен жеккөрушілікті қоздыруға бағытталған діни уәжді немесе діни камуфляжданған әрекетті білдіреді.

Діни экстремизмге жоғары фанатизм тән. Фанатизм әрқашан кез-келген, ал бірінші кезекте діни экстремизмнің жойқын негізі болды. Экстремистер тек фанаттар ғана емес, керісінше, экстремистердің көшбасшылары тек пайдакүнемдік мақсаттары басым принципсіз прагматиктер екенін атап өтеміз. Мұндағы идеология тек саясат құралы болып табылады. Экстремистік

әрекеттердің өзін нақты фанаттар жасайды. Діни фанаттар - экстремизмнің негізгі құралы, ең қорқыныштысы болып табылады, өйткені фанатик ешкімнен де, ештеңеден де қорықпайды, өлімнен қорықпайды, тек өзінің жоғары мақсаты үшін өлтіреді. Айта кету керек, экстремистік ұйымдардың көшбасшылары адамдардың көпшілігіне психологиялық әсер ету әдістерін ептілікпен қолдана отырып, діни фанатизмнің жағымсыз жақтарын өз мақсаттарына жету үшін пайдаланады.

Экстремистік қызметке қарсы іс-қимылдың құқықтық және ұйымдастырушылық негіздері, экстремистік қызметті жүзеге асыру үшін жауапкершілік «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының Заңында айқындалған. Қазақстан Республикасының аумағында мақсаттары немесе әрекеттері экстремизмді жүзеге асыруға бағытталған ұйымдарды құруға және олардың қызметіне тыйым салынады.

Бүгінгі таңда елімізде «Әл-Каида», «Өзбекстанның ислам қозғалысы», «Шығыс Түркістан ислам партиясы», «Күрд халық конгресі», «Асбат-әл-Ансар», «Мұсылман бауырлар», «Талибан», «Боз Гурд» «Орталық Азия жамағат моджахедтері», «Лашқар-е Тайиба», «Әлеуметтік реформалар қоғамы», «Шығыс Түркістанды азат ету ұйымы», «АУМ Синрике» және «Хизбут-Тахрир» қозғалыстары сияқты экстремистік және террористік ұйымдардың қызметіне ресми тыйым салынған.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне сәйкес қоғамдық немесе діни бірлестікке қатысты олардың экстремизмді немесе терроризмді жүзеге асыруына байланысты қызметіне тыйым салу туралы заңды күшіне енген сот шешімі бар қызметін ұйымдастырғаны үшін 6000 айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға немесе сол мөлшерде түзету жұмыстарына немесе алты жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге немесе бес жылға дейінгі мерзімге белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыра отырып, сол мерзімге бас бостандығынан айыруға, шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасы шегінен бес жыл мерзімге шығарып жіберу арқылы жазаланады; экстремистік топ құрғаны үшін, сол сияқты оған басшылық жасағаны үшін мүлкі тәркіленіп, 10 жылдан 17 жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға, ал экстремистік топтың қызметіне немесе ол жасаған қылмыстарға қатысқаны үшін 8 жылдан 12 жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады мүлкі тәркіленді [2].

«Терроризмге қарсы күрес туралы» ҚР Заңының 1-бабының 1-тармағына сәйкес терроризм - бұл қоғамдық қауіпсіздікке нұқсан келтіру, халықты қорқыту, ықпал ету мақсатында жеке тұлғаларға немесе ұйымдарға қатысты құқыққа қарсы қылмыстық жазаланатын әрекет немесе оны жасау қаупі Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарының, шет мемлекеттердің және халықаралық ұйымдардың шешімдер қабылдамауы немесе оларды тоқтату мақсатында мемлекеттік немесе қоғам қайраткерлерінің қызметі немесе осындай қызметі үшін кек алу [3].

Терроризм - экстремизмнің экстремалды көрінісі. Бұл зорлық-зомбылықтың ерекше қатыгез, қорқынышты формалары мен әдістері арқылы саяси мақсаттарға жетуге бағытталған іс-әрекетті білдіреді.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі терроризм үшін жауапкершілікті көздейді, 255бап – яғни адамдардың қаза болу, мүліктік елеулі залал келтіру немесе өзге де қоғамдық қауіпті зардаптардың туындау қаупін туғызатын жарылыс, өртеу немесе өзге де әрекеттер жасау, егер бұл әрекеттер қоғамдық қауіпсіздікті бұзу, халықты қорқыту немесе Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарының, шет мемлекеттің немесе халықаралық ұйымның шешімдер қабылдауына ықпал ету мақсатында жасалса, сондай-ақ көрсетілген әрекеттерді сол мақсаттарда жасау қаупі – 6 жылдан 20 жылға дейін бас бостандығынан айыруға немесе Қазақстан Республикасы азаматтығынан айыра отырып немесе онсыз, мүлкі тәркіленіп өмір бойына бас бостандығынан айыруға жазаланады. Бұл ретте терроризм актісін дайындауға қатысушы адам, егер ол мемлекеттік органдардың уақтылы ескертуімен немесе терроризм актісінің алдын алуға өзге де тәсілмен ықпал еткен болса және оның әрекеттерінде өзге қылмыс құрамы болмаса, қылмыстық жауаптылықтан босатылады.

Жалған терроризм – дайындалған терроризм актісі туралы қасақана жалған хабарлама, қоғамдық резонанс түріндегі жағымсыз салдарлармен, жағдайдың тұрақсыздануымен қауіпті, өйткені мұндай хабарламаларды тексеру көбінесе адамдарды жаппай эвакуациялау, оқу және өндірістік процестерді тоқтата тұру қажеттілігін тудырады.

Әдетте, жалған хабарламаны белгісіз адамдар телефон қоңырауы немесе әлеуметтік желілер арқылы, соның ішінде бұзақылық ниетпен немесе мас күйінде жібереді. Көбінесе «Телефон террористері» балалар, жасөспірімдер, мас күйдегі, психикалық ауытқулары бар адамдар болып табылады. Кейбір азаматтар арнайы қызметтерді шақыртуға, азаматтарды эвакуациялауға және келіп түскен қауіп-қатерлерді тексеруге байланысты келтірілген материалдық залал үшін жауапкершілікті түсінбей, жалған хабарламаларға жеңіл қарайды. Мұндай әрекеттер көбінесе полицияның және басқа қызметтердің нақты қылмыстарды ашуға және қиындыққа тап болғандарға көмек көрсетуге пайдаланылуы мүмкін маңызды күштерін алаңдатады. Сонымен бірге жалған лаңкестер жалған қоңыраулардың салдары заң бұзушылардың өздері үшін қаншалықты ауыр болуы мүмкін екенін түсінбейді. Санасыз азаматтардың пікірінше, зиянсыз әзіл олар үшін үлкен айыппұл немесе бас бостандығынан айырудың нақты мерзімі болуы мүмкін. Сонымен қатар, құқық бұзушылар, әдетте, жедел әрекет ету қызметтерін жалған шақырғаны үшін шығындарды толық өтеуге міндетті болады. Қазіргі заманғы қауіпсіздік жүйелері бойынша терроризм актісі туралы көрінеу жалған хабарлама фактісі бойынша қоңырау шалған адамның орналасқан жерін анықтау және жеке басын анықтау қиын емес, өйткені аталған жерге кинологтар, жарылыс техниктері, жедел-тергеу тобы бірден келеді. «Миналанған» ғимараттағы адамдарды толық эвакуациялау міндетті түрде жүргізіледі. Көптеген азаматтар мұндай әрекеттердің заңсыз

екенін түсінбейді және сотқа тартылуға дейін апаруы мүмкін, сонымен қатар олардың көпшілігі өздерінің жеке басы ешқашан анықталмайтынына сенімді.

Бұл қылмыстың қоғамдық қауіптілігі терроризм актісі туралы жалған хабарлау нәтижесінде халық арасында дүрбелең, қорқыныш пайда болуына, көптеген адамдар жарылғыш заттарды іздеп, табу үшін уақыт кетіруіне алып келеді. Белгіленген басқару тәртібі, мекемелердің, кәсіпорындар мен ұйымдардың қалыпты қызметі бұзылады.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 273-бабына сәйкес дайындалып жатқан терроризм актісі туралы көрінеу жалған хабар бергені үшін жауапкершілік алты жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады. ҚР ҚК 15-бабының 2-бөлігіне сәйкес ҚР ҚК 273-бабында көзделген қылмыс жасағаны үшін қылмыстық жауапкершілік он төрт жастан басталады. Қазіргі уақытта Бас прокуратура мен мүдделі мемлекеттік органдар жалған терроризм үшін қылмыстық жауапкершілікті күшейту және оны жеті жылға дейін бас бостандығынан айырумен қатар ауыр қылмыстар санатына жатқызу туралы мәселені пысықтауда.

Бұдан басқа, ҚР ӘҚБтК 438-бабына сәйкес мемлекеттік өртке қарсы қызмет, полиция, жедел медициналық көмек, авариялық қызметтер органдарын көрінеу жалған шақыру отыздан алпыс айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде әкімшілік айыппұл салуға әкеп соғады. Кәмелетке толмағандардың ата-аналары (он төрт жастан он алты жасқа дейін) кәмелетке толмағандарды күтіп-бағу және тәрбиелеу жөніндегі міндеттерді орындамағаны үшін әкімшілік жауаптылыққа тартылуы мүмкін (ата-аналарына немесе оларды алмастыратын адамдарға он бес айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде ескерту жасауға немесе айыппұл салуға әкеп соғады), ал жасөспірімдер кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелерге есепке қойылады [4].

Діни экстремизмнің пайда болуы, таралуы, қарсы тұруы және алдын-алу үшін жауапкершілік үкіметке де, жалпы қоғамға да жүктеледі. Діни кеңістіктегі радикал тенденцияларға қарсы әрекет білім беру саласындағы экстремистік доктриналар мен ілімдердің (рухани оқу орындары, университет кафедралары, бұқаралық ақпарат құралдары, мешіттер, жарияланымдар) беделін түсіру арқылы зияткерлік деңгейде өтуі тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 18 ақпандағы Заңы
2. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі Қылмыстық кодексі
3. «Терроризмге қарсы күрес туралы» Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 13 шілдедегі № 416-І Заңы.
4. 2014 жылғы 5 шілдедегі Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі.

ЕҢБЕК ҚАТЫНАСТАРЫН РЕТТЕУ

Соңғы екі он жылдықта әлемдегі еңбек қатынастары үлкен өзгерістерге ұшырады. Ұйымдастырылған еңбек үнемі өркендеп келе жатқан жаһандық экономикадағы үлкен проблемаларға тап болады. Әлеуметтік аспектілер жөніндегі дүниежүзілік комиссия жаһандану барлығына және әрқайсысына әсер ететін терең қайта құру процесін жеделдететі туралы айтады. Стандартты еңбек қатынастары өз позицияларын жоғалтады. Әлемде болып жатқан өзгерістер еңбек қатынастарының жаңа формаларының пайда болуына ықпал етті. Еңбек нарығындағы қатынастардың икемділігінің артуына қарамастан, жалпы алғанда, жоғарыда аталған аспектілер еңбек қатынастарының тұрақтылығына теріс әсер етті. Осыған байланысты, 2016 жылғы 1 қаңтардан бастап қабылданған Қазақстан Республикасының жаңа Еңбек кодексі қазіргі заманғы экономиканың жаңа шындықтарын да, бұрынғы заңнаманың қолданылу тәжірибесін де көздеді [1]. Осы Кодекстің ережелері еңбек қатынастарының барлық аспектілеріне өзгерістер енгізді. Сондай-ақ еңбек нарығын құқықтық реттеудің конституциялық негіздері 2016 жылғы 6 сәуірдегі «Халықты жұмыспен қамту туралы» Қазақстан Республикасының Заңында көрініс тапты [2]. Халықты жұмыспен қамтуға қатысты нормативтік актілерде оларға қол жеткізудің мақсаттары мен құралдары, жұмыспен қамту саясатының принциптері мен бағыттары, жұмыспен қамту қызметтерінің қызметін реттейтін негіздер бекітіледі, бұл сөзсіз негізделген, өйткені лайықты еңбектің бірінші міндеті – жұмыс орындарын құру.

Еңбек қатынастарын ырықтандыру реформасы негізінен жұмыс орындарын құруға және инвестициялар тартуға бағытталған. Қолданыстағы Еңбек кодексі алдыңғы редакциялардан еңбек және ұжымдық шарттар тараптарының дербестігін күшейтуге, әлеуметтік-еңбек қатынастарын реттеудің ұжымдық-шарттық әдісін кеңейтуге көшу заңнамалық түрде белгіленгенімен айтарлықтай ерекшеленеді. ҚР қолданыстағы Еңбек кодексін сипаттай отырып, баптардың едәуір санының (шамамен 56) ұжымдық шарттарға сілтемесі бар екендігін қамтитын айрықша ерекшелігін атап өту қажет. Осылайша, заң шығарушы жұмысшылар мен жұмыс берушілердің келісімі бойынша әлеуметтік-еңбек қатынастарын дербес реттеу үшін негіз қалап, мемлекет қамтамасыз ететін ең төменгі әлеуметтік-еңбек кепілдіктері мен қызметкерлер мен жұмыс берушілердің ұжымдық келіссөздері нәтижесінде белгіленетін кепілдіктер арасында нақты «су алабын» орнатты.

Қолданыстағы еңбек заңнамасы еңбек қатынастары - бұл ҚР еңбек заңнамасында, келісімдерде, еңбек, ұжымдық шарттарда және жұмыс берушілердің актілерінде көзделген құқықтар мен міндеттерді жүзеге асыру кезінде туындайтын қызметкер мен жұмыс беруші арасындағы қатынастар екенін анықтайды.

Құқықтық салада қызметкер мен жұмыс беруші арасындағы өзара қарым-қатынас, тараптардың құқықтары мен мүдделерін қорғау, сондай-ақ еңбек саласындағы құқықтар мен бостандықтардың ең төменгі кепілдіктері ҚР Еңбек кодексімен реттеледі. Онда жұмыс процестерін жалпы ұйымдастыру құрылатын базалық қағидаттар, сондай-ақ әлеуметтік әріптестікті нығайту мен дамытудағы және еңбек қауіпсіздігі мен еңбекті қорғау мәселелерін реттеудегі мемлекеттің рөлі мен жәрдемі жазылған. Еңбек құқықтық қатынастарының субъектілеріне еңбекке қабілетті азаматтар (қызметкерлер), ұйымдар (жұмыс берушілер), кәсіподақтар және қызметкерлердің мүдделерін білдіретін өзге де органдар жатады. Бұл субъектілердің құқықтық мәртебесі бар, бұл оларға еңбек қатынастарына қатысуға құқық береді. Еңбек шарты мәтінінің мазмұнын ҚР Еңбек кодексінің 28-бабы (пп.10 және 11) 1-тармақ еңбек шартында қызметкер мен жұмыс берушінің құқықтары мен міндеттері болуы керек.

Қызметкер мен жұмыс берушінің құқықтары мен міндеттері ҚР Еңбек кодексінің 22 және 23-баптарын қамтиды және олар қызметкердің еңбек шартында толық көлемде болуға тиіс. Айта кету керек, тізбе толық емес, жұмыс беруші оларды ҚР заңнамасына қайшы келмейтін қажетті нормалармен толықтыруға құқылы. Сондай-ақ, қысқартылған тұжырымдамалардан аулақ болу керек және құқықтар мен міндеттерді барынша толық белгілеу керек, өйткені жұмысшылар еңбек құқығы саласында заң туралы білімге ие емес және еңбек шартында нақты белгіленген құқықтар мен міндеттердің болуы еңбек дауларын болдырмауға мүмкіндік береді.

Қызметкер мен жұмыс беруші арасындағы құқықтық қатынастар іс жүзінде орын алатын көптеген қайшылықтарға байланысты әрқашан тепе-теңдік принциптеріне негізделмейтіні белгілі. Кімнің құқығы көп екендігі туралы шексіз даулар көптеген сот процестерінің тақырыбына айналуын тоқтатпайды, ал еңбек қатынастары субъектілеріне білікті мамандарды жалдау әрдайым тиімді бола бермейді және көбінесе үлкен қаржылық шығындарды айтпағанда, көп уақыт пен күш жұмсайды.

Еңбек қатынастары процесінде қызметкер мен жұмыс беруші арасында еңбек даулары туындайтын жағдайлар жиі кездеседі. Мұндай дауларды шешудің бір жолы оны келісім комиссиясында шешу болып табылады. Қазақстан Республикасы Еңбек кодексінің 159-бабының 2-тармағынан көріп отырғандай, келісім комиссиясы ұйымда, оның филиалдары мен өкілдіктерінде жұмыс беруші мен қызметкерлердің өкілдерінің тең санынан тепе-тең негізде құрылатын тұрақты жұмыс істейтін орган болып табылады.

Келісім комиссиясына жүгіну еңбек дауын реттеудің міндетті сотқа дейінгі кезеңі болып табылады. Егер келісу комиссиясын айналып өтіп, сотқа жүгінетін болса, онда судья дауды реттеудің заңда белгіленген сотқа дейінгі тәртібін сақтамауына байланысты өтінішті қайтаруға құқылы. Еңбек кодексінің 159-бабынан көріп отырғандай, келісу комиссиясын құру тәртібі мен қызметі жұмыс беруші мен жұмыскерлердің өкілдері арасында немесе ұжымдық шартта жасалатын келісу комиссиясының жұмысы туралы келісіммен айқындалады. Мәселен, комиссия жұмыс беруші мен жұмыскерлер өкілдерінің тең санынан құрылады (мысалы, жұмыс берушіден комиссияның 3 мүшесі және

жұмыскерлерден 3 мүшесі). Келісім комиссиясын комиссия мүшелері қызметкерлер мен жұмыс берушілердің өкілдерінен сайлайтын төраға басқарады.

Келісу комиссиясына жүгіну мерзімдері туралы да білген жөн. Еңбек кодексінің 160-бабына сәйкес келісу комиссиясына немесе жеке еңбек дауларын қарау жөніндегі сотқа жүгіну үшін мынадай мерзімдер белгіленеді:

Жұмысқа қайта қабылдау туралы даулар бойынша – келісім комиссиясына еңбек шартын тоқтату туралы жұмыс беруші актісінің көшірмесін тапсыру туралы хабарламасы бар тапсырыс хатпен тапсырылған немесе пошта арқылы жіберілген күннен бастап бір ай, сондай-ақ сотқа жүгіну үшін - келісім комиссиясы шешімінің көшірмесін тапсыру туралы хабарламасы бар тапсырыс хатпен тапсырылған немесе пошта арқылы жіберілген күннен бастап реттелмеген даулар бойынша немесе оның шешімін еңбек шартының тарабы орындамаған кезде жүгінген кезде екі ай;

Басқа еңбек даулары бойынша - қызметкер, оның ішінде бұрын еңбек қатынастарында болған немесе жұмыс беруші өз құқығының бұзылуы туралы білген немесе білуге тиіс болған күннен бастап бір жыл.

Дәлелді себептермен жүгінудің белгіленген мерзімдерін өткізіп алған жағдайда, келісім комиссиясы келісім комиссиясына жүгіну мерзімдерін қалпына келтіре алады және дауды мәні бойынша шеше алады. Келісім комиссиясының шешімі өзі белгілеген мерзімде орындалуға тиіс, ол шешім қабылданған күннен бастап бір айдан аспауға тиіс, ал жұмысқа қайта қабылдау туралы даулар бойынша шешімдер дереу орындалуға тиіс. ҚР ЕК 159-бабының 7-тармағына сәйкес келісу комиссиясының шешімі белгіленген мерзімде орындалмаған жағдайда қызметкер немесе жұмыс беруші сотқа жүгінуге құқылы.

Тұтастай алғанда, еңбек нарығын реттеу - бұл еңбек ұсынысы мен сұранысына әсер ету үшін қолданылатын арнайы шаралар жүйесі, бұл ретте әлеуметтік кепілдіктер, жалақы, жұмыс аптасы мен ауысымның ұзақтығы, демалыстарды белгілеу тәртібі және т.б. еңбек нарығында еңбек нарығын реттеуге ықпал ететін нақты бәсекелестікке жатпайтын факторлар бар. Мұндай факторларға мыналар жатады:

- еңбек нарығын заңнама арқылы реттейтін, еңбекақы төлеудің ең төменгі рұқсат етілген деңгейін белгілейтін, мақсатты әлеуметтік саясат жүргізетін, халықтың табысын индекстеуді жүзеге асыратын іргелі субъект ретінде әрекет ететін мемлекет;

- еңбек нарығындағы ұсынысты шектеу шараларын қолдана отырып, жалақының өсуіне айтарлықтай әсер ететін кәсіподақтар;

- еңбек нарығындағы ұсыныс пен сұраныс бөлігінде жағдай өзгерген кезде оның өсуінен бас тарта отырып, жалақыға оның тұрақтылығы бөлігінде ықпал ететін ірі корпорациялар мен компаниялар.

Осылайша, еңбек нарығы 3 негізгі деңгейде реттеледі: мемлекет, кәсіподақтар, ірі фирмалар. Мемлекет жаһандық экономиканың өзгеріп отыратын талаптарын қанағаттандыру кезінде кәсіпорындар үшін қажетті икемділік пен қызметкерлер үшін қажетті кепілдіктер арасындағы тепе-теңдікті

сақтауға мүмкіндік беретін қажетті заңнаманы құру мәселелерінде түйінді рөлге ие. Әлемде болып жатқан жаһандық экономикалық өзгерістер сөзсіз жалдамалы еңбек саласындағы қатынастарды реттеуге бағытталған құқықтық тетікті жаңартуды, сондай-ақ нормативтік және шарттық реттеу арақатынасындағы елеулі өзгерістерді көздейтін Қазақстанның еңбек заңнамалық базасын жаңғырту туралы мәселелер қояды.

Қазақстанның еңбек нарығындағы еңбек қатынастарын реттеу процесінде Халықаралық еңбекті реттеу нормалары, мемлекеттердің халықаралық шарттары және арнайы нормативтік актілер маңызды рөл атқарады. Халықаралық еңбекті реттеу деп халықаралық актілер мен келісімдерде көрсетілген еңбекті құқықтық реттеу стандарттарының жүйесі түсініледі. Көптеген елдердің жалпыланған тәжірибесін ескере отырып жасалған актілерде еңбек қатынастары субъектілерінің іргелі принциптері мен құқықтары, объективтілігі мен тиімділігі ұлттық деңгейде қамтамасыз етілетін еңбек-құқықтық әмбебап нормалар бекітілген. Еңбекті халықаралық реттеуді жүзеге асыру мемлекетаралық ынтымақтастықтың барлық деңгейлерінде (бұл екіжақты, өңірлік, жалпыәлемдік) жүргізіледі. Әлемде бірнеше нормативтік актілер бар, олардың арасында, атап айтқанда, БҰҰ Бас Ассамблеясы 1948 жылы қабылдаған адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы оқшауланған. [3]. Ол басқа құқықтардан басқа, еңбек ету құқығын, әділ және қолайлы еңбек жағдайларын, жұмыс таңдау еркіндігін, ықтимал жұмыссыздықтан қорғауды, тең жұмыс үшін тең ақы төлеуді және басқа да бірқатар құқықтарды жариялады.

Біріккен Ұлттар Ұйымының мамандандырылған мекемесінің Халықаралық еңбек ұйымының құқықтық актілері кеңінен танымал болды. Көрсетілген актілер конвенциялар не ұсынымдар түрінде қабылданады. Өз мәні бойынша ұсынымдар ратификациялауды қажет етпейді және әр елдің тиісті Заңын қабылдау арқылы іске асырылады.

Осылайша, Қазақстанда еңбек қатынастарын дамытудың қазіргі серпіні бүгінгі күнге дейін әлемдік үрдістерді ескере отырып, еңбек заңнамасын жаңғыртуға, яғни еңбек шартының икемді нысандарын іске асыруға, әлеуметтік әріптестік деңгейінде еңбек мәселелерінің көп санын шешуге және т.б. баса назар аудара отырып, әлі де мүмкіндік бермейді. Қазіргі кезеңде Қазақстанда Еңбек құқығы әдісінде еңбек саласындағы қатынастарды ұжымдық-шарттық және жеке-шарттық реттеудің оңтайлы арақатынасы басым болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ Еңбек Кодексі <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414>
2. «Халықты жұмыспен қамту туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 6 сәуірдегі Заңы <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000482>
3. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (1948 жылғы 10 желтоқсандағы БҰҰ Бас Ассамблеясының 217 А (III) қарарымен қабылданды. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml

ҚАРЖЫ ПИРАМИДАСЫ, АЛАЯҚТЫҚ, ИНТЕРНЕТ-АЛАЯҚТЫҚ

Қаржылық сауаттылық деп мынадай компоненттердің жиынтығы түсініледі: қаржы қызметтері мен құралдарын пайдалана білу; өз қаржы ресурстарын басқара білу; халықтың қаржы жүйесі, оның жұмыс принциптері және қаржы қызметтері саласындағы тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы хабардар болу деңгейі.

Осылайша, халықтың қаржылық сауаттылығының жоғары деңгейі азаматтардың өмір сүру деңгейін арттыруға, ел экономикасына жеке инвесторлар қаражатының түсуіне, қаржы нарығындағы бәсекелестікті дамытуға, қаржылық тұрақтылықты нығайтуға және халықтың әл-ауқатын жақсартуға ықпал етеді.

Қаржы пирамидалары қатысатын алғашқы алаяқтық схемалардың бірі Миссисипи, Панама Компаниясы және 18-19 ғасырларда жұмыс істеген Оңтүстік теңіз Компаниясы болды. Алайда оларда саналы түрде енгізілген пирамидалық құрылымдық схемалар әлі болған жоқ. Алайда, «пирамида» термині кейінірек - 20 ғасырдың ортасында пайда болды, негізін қалаушылар шыңында тұрған, ал әрбір жаңа саты көбірек табыс беретін конус принципі бойынша ұйымдастырылған көп деңгейлі схемалар пайда болды. Инвесторлар алдындағы міндеттемелерін өз ақшасымен төлейтін инвесторлар бір саты жоғары болады.

Алаяқтық немесе қулық-сұмдық – біреудің мүлкін ұрлау немесе алдау немесе сеніміне ену арқылы басқа біреудің мүлкіне құқық алу. Онымен айналысатын адам алаяқ деп аталады. Бұл жағдайда алдау шындықты саналы түрде бұрмалау (белсенді алдау) және ақиқат туралы үндемеу (пассивті алдау) деп түсініледі. Екі жағдайда да алданған жәбірленуші өз мүлкін алаяққа өзі береді [1].

Алаяқтық алдаудың формасы өте алуан түрлі. Алдау ауызша немесе жазбаша хабарлама түрінде жасалуы немесе қандай да бір іс-әрекеттер жасаудан тұруы мүмкін: мәміле нысанасын бұрмалау, карта ойнау кезінде шулерлік тәсілдерді қолдану немесе «оймаққа» салу, есептелген ақша сомасын жалған затпен («қуыршақпен»), дене салмағымен және сол сияқтылармен алмастыру. Көбінесе іс-әрекетпен алдау сөзбен бірге жүреді.

Өз кезегінде алдау екі формада көрінеді: белсенді және пассивті.

Белсенді алдау - бұл адамға белгілі бір фактілер, оқиғалар туралы идеяны бұрмалайтын жалған ақпарат беру.

Пассивті алдау - жәбірленушіге кінәлі адам хабарлауға міндетті фактілер немесе жағдайлар туралы ақпарат бермей, шындық туралы айтпау.

Сеніміне кіру алаяқтықтың өз бетіндік әдісі ретінде әрекет етуі мүмкін (мысалы, борышкер қайтарғысы келмейтін несие алу кезінде), бірақ көбінесе алдаумен үйлеседі. Алаяқтардың көпшілігі қызметтің әртүрлі салаларында,

соның ішінде психологияда, экономикада, құқықтың әртүрлі салаларында, ақпараттық технологияларда терең білімге ие. Көбінесе мемлекеттік органдар мен құқық қорғау органдарының жұмыс тәртібі мен әдістері туралы жақсы біледі.

Алаяқтықтың нысанасы тек мүлік қана емес, сонымен қатар мүліктік құқықтар да болуы мүмкін. Тауарларды сатып алу, соның ішінде ақша алу құқығын беретін құжаттар тауарлар – тауарлар аналогы және белгілі бір құн тасымалдаушылары болып табылатын жағдайларда алаяқтық объектісі болуы мүмкін.

Сонымен қатар, қылмыстық іс жүргізу тәжірибесінде алаяқтық құжаттарды, мөрлерді, мөртабандарды, бланкілерді және басқа құжаттарды қолдан жасау арқылы жасалады, бұл қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысушыларға белгілі бір заңды әрекеттер мен қылмыс заттарына құқық береді.

Алаяқтық, яғни бөтеннің мүлкін ұрлау немесе алдау немесе сеніміне ену арқылы бөтеннің мүлкіне құқық алу бір мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға немесе сол мөлшерде түзету жұмыстарына немесе алты жүз сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға немесе екі жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге немесе сол мерзімге, мүлікті тәркілеумен қатар бас бостандығынан айыруға жазаланады. [2]

Интернеттегі алаяқтық - бұл экономика саласында жасалған және меншікке қарсы жасалған қылмыс. Алаяқтық дегеніміз – сеніміне кіру немесе алдау арқылы басқа біреудің мүлкін ұрлау немесе басқа біреудің мүлкіне құқық алу. Бұл жағдайда алдау шындықты саналы түрде бұрмалауды да, ол туралы қасақана үндемеуді де білдіреді.

Бұл интернетті пайдалану арқылы болатын алаяқтықтың бір түрі. Ол құрбандардан ақша мен мүлікті бопсалау мақсатында ақпаратты жасыруды немесе дұрыс емес ақпарат беруді қамтуы мүмкін. Ұялы телефонның, смартфонның, компьютердің немесе планшеттің көмегімен шабуылдаушылар жәбірленушілерге оңай сенеді, белгілі бір қызметтер мен мүмкіндіктерді ұсынады, азаматтардан алаяқтық жолмен ақша алады және бопсалаумен айналысады.

Киберқылмыскерлер интернетте алдаудың барлық жаңа түрлері мен схемаларын ойлап табады. Алаяқтардың қулықтарына қалай түспеуге болады.

ҚР Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі азаматтар мен қаржыгерлерді қырағылыққа және қаржылық сауаттылығын арттыруға шақырады. Банк менеджерлері клиентке бірінші болып қоңырау шалмайды. Сондықтан, егер сіздің шотыңыздағы түсініксіз транзакцияларды бұғаттау үшін сізге қоңырау шалып, SMS-тен код сұралса, телефонмен сөйлесуді аяқтап, қызмет көрсететін банкке хабарласыңыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Большая российская энциклопедия [в 35 т.] гл. ред. Ю.С. Осипов. М. Большая российская энциклопедия, 2004-2017
2. ҚР 2014 жылғы 3 шілде № 226-V Қылмыстық Кодексі

Сейдинова М.А.
заң ғылымдарының магистрі

ЖЫНЫСТЫҚ ҚОЛ СҰҒЫЛМАУШЫЛЫҚТЫ ҚОРҒАУ: ЕРТЕ НЕКЕ ЖӘНЕ ОТБАСЫЛЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ

Жеке тұлғаның жыныстық қол сұғылмаушылығы жеке тұлғаның конституциялық-құқықтық мәртебесінің құрамдас бөлігі болып табылады, ол Қазақстан Республикасының Конституциясымен белгіленеді, қорғалады және кепілдендіріледі [1]. Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес – балалық шақ мемлекет мойындайтын және қорғайтын негізгі құндылықтардың бірі бола отырып, мемлекеттің қорғауында болады. Осыған байланысты, 2022 жылғы 1 қыркүйекте Ел президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауында кәмелетке толмағандардың, әсіресе ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалардың жыныстық қол сұғылмаушына қарсы қылмыстардың алдын алу және жолын кесу жөніндегі жұмысты күшейтуді тапсырды. «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Заңнан баланың жеке басына қол сұғылмаушылығы, оны физикалық зорлық-зомбылықтан және жыныстық сипаттағы әрекеттерден қорғауды мемлекет қамтамасыз ететіні шығады. Сондықтан кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығын қорғау әрқашан мемлекеттік және әсіресе құқық қорғау органдары жұмысының басым бағыттарының қатарында болды және бола береді.

Кәмелетке толмағандарды қылмыстық-құқықтық қорғау өскелең ұрпақты қорғаудың басым бағыты болып табылады. Балаларға қатысты кез-келген зорлық-зомбылықты қатаң түрде тоқтату керек, бұл 2015 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енген жаңа Қылмыстық кодексте жыныстық қол сұғылмаушылыққа қарсы қылмыстар үшін жауапкершілік шараларының қатаңдатылуымен де дәлелденеді [2]. Сонымен қатар, мұндай қылмыстарды жасырған адамдарға, оның ішінде білім беру, денсаулық сақтау және әлеуметтік қорғау ұйымдарының қызметкерлеріне зорлық-зомбылық және ерте жүктілік фактілері туралы хабарламағаны үшін қылмыстық жауапкершілік енгізілді. Сондай-ақ, осындай әрекеттер үшін жазасын өтегендер үшін әкімшілік қадағалау мерзімі ұзартылды. 2021 жылғы 1 қаңтардан бастап Бас прокуратура кәмелетке толмағандарға қатысты сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық қылмыстары туралы істерді тергеуге ерекше қадағалау тетігін енгізді.

Айта кету керек, соңғы он жылдықта кәмелетке толмағандарға қатысты жыныстық қылмыстардың өсуі қоғамның ең маңызды мәселелерінің бірі болып

табылады, жаһандық сипатқа ие, өйткені оның құрбандары жәбірленушілердің ең осал санаты болып табылады. Жыныстық (сексуалды) қылмыстар - қылмыстық-құқықтық қорғаудың нақты объектісіне - адамның жыныстық еркіндігі мен жыныстық қол сұғылмаушылығына бағытталған адамға жасалған қылмыстық қол сұғушылықтың қауіпті түрлерінің бірі.

Жыныстық қол сұғылмаушылық туралы айтқанда, олар кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығын, олардың қалыпты жыныстық сау дамуын, қалыпты физикалық және моральдық-адамгершілік дамуын білдіреді, бұл тек кәмелетке толмағандардың құқығын білдіреді.

Заң әдебиеттерінде «жыныстық қол сұғылмаушылық» ұғымы «басқа адаммен оның келісімісіз және оның еркінен тыс жыныстық қатынасқа түсуге заңмен қамтамасыз етілген тыйым» деп түсіндіріледі. Кәмелетке толмағандардың қалыпты жыныстық дамуы мыналарды қамтиды: адамның жыныстық жүйесінің дұрыс физикалық дамуы; оның жыныстық қатынастар саласындағы моральдық (белгілі бір қоғамның моральдық тұрғысынан) көзқарастарын қалыптастыру; осы даму мен қалыптасу жүріп жатқан қоғам құрған жағдайлар. Жыныстық қол сұғылмаушылық пен жыныстық бостандыққа қарсы қылмыстар жыныстық сипаттағы азғындық, жезөкшелік пен порнографияға, педофилдік әрекеттерге, инцесттік әрекеттерге қатысы бар түрлерге бөлінеді. Бұл қылмыстар әрдайым зорлық-зомбылықпен бірге жүрмейтіндіктен, жыныстық зорлық-зомбылық сияқты заңсыз әрекеттер туралы айту орынды болар еді. Бұл қылмыстарды жасауға ықпал ететін себептерді отбасы институтының әлсіреуі, моральдық-адамгершілік деңгейінің төмендеуі; профилактикалық жұмыстың жеткіліксіз деңгейі деп атауға болады; порнография мен зорлық-зомбылықты насихаттайтын интернет-сайттардың теріс әсері; алкогольдік ішімдіктер мен азғындық мінез-құлыққа байланысты жәбірленушілердің өздерінің арандатушылық мінез-құлқы.

Бұл санаттағы қылмыстарды ашу қиын, өйткені олар әдетте куәгерлерсіз жасалады, ал жәбірленушілер ұят, қорқыныш сезімдеріне немесе жастығына байланысты өздері туралы ұзақ уақыттан кейін хабарлайды. Кәмелетке толмағандарға қатысты жыныстық қылмыстар туралы статистиканы жүргізудің қиындығы ата-аналар мен балалардың жыныстық қылмыстар үшін жауапкершіліктен құтылу тәсілі ретінде мұндай қылмыстарды жиі ерте некеге тұру арқылы жасыратындығына байланысты. Мысалы, шалғайдағы елді мекенде бірге тұратын зардап шеккен қыздың туыстары жүкті бала үшін жауапкершілік болсын, ақшалай сыйақы немесе моральдық принциптер болсын, белгілі бір пайда табуға тырысқанда, құқық қорғау органдарына өтініштер келіп түспейді, демек, ресми статистикада көрсетілмейді. Жасөспірім кезінде тұрмысқа шыққан әйелдер мен қыздардың білімі төмен, үйленбеген жасөспірімдер мен ересек әйелдерге қарағанда үйде және экономикалық тұрғыдан да аз мүмкіндіктерге және қозғалыста шектеулі мүмкіндіктерге ие болады. Олар әдетте қоғамнан оқшауланған және олардың денсаулығы мен әлауқатына зиян келтіретін жағдайларды шешуге, соның ішінде қанша бала және қашан болу керектігі туралы шешім қабылдауға білімі мен дағдылары жоқ. Яғни, бала мұндай нәзік жаста өзінің жасы үлкен «жолдасына» және оның

туыстарына қызмет еткісі келетін-келмейтінін ешкім сұраған да жоқ. Не үшін? Өйткені осылай болды, демек, бәрі дұрыс!

Әлі қалыптаспаған баланың дүниеге сәби әкелуі денсаулығына, тіпті өміріне үлкен қауіп төндіретінін еске салу керек пе? Ерте жүктіліктен бұзылған психикасы туралы тіпті еске салудың да қажеті жоқ... Жалпы, заң және оны бұзғаны үшін жауапкершілік жай ғана ойлап табылған жоқ. Әдетте, не болып жатқанының нақты бейнесін тек гинекологтар біледі. Олар мектеп оқушыларының баласын тудырады, оларға бірінші үйлену түнінен кейін жарақат алған жас келіншектер келеді.

Сонымен қатар, жыныстық еркіндік пен жыныстық қол сұғылмаушылық жеке тұлғаның конституциялық-құқықтық мәртебесінің құрамдас бөлігі болып табылады және Қазақстан Конституциясымен кепілдендіріледі.

Сонымен қатар, қылмыскерлер балаларды әртүрлі әсер ету тәсілдерін, соның ішінде бопсалауды қолдана отырып, болған оқиғаны жасыруға мәжбүр етеді. Көптеген жағдайларда кәмелетке толмаған жәбірленушінің заңды өкілдері балаға қатысты жыныстық зорлық-зомбылық фактісін жария еткісі келмей, полицияға жүгінуден бас тартады. Кәмелетке толмағандарға қатысты жыныстық қылмыстардың жоғары кідірісі, сондай-ақ хабар-ошарсыз кеткен және іздеуде жүрген балалар сияқты криминологиялық көрсеткішпен жанама түрде көрсетіледі. Біздің қоғамдағы тұрмыстық зорлық-зомбылықпен күресу кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыспен күресу сияқты маңызды мәселе. Өкінішке орай, жәбірленушінің жынысына немесе жасына қарамастан, отбасы мүшелеріне зорлық-зомбылық жасаудың көптеген фактілері үнсіз қалады. Зардап шеккендер бұл туралы ешкімге айтпайды, тіпті айтуға тырысса да, іс сотқа сирек жетеді. Сонымен қатар тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандары жыныстық зорлық-зомбылық құрбандары сияқты көбінесе «өзі кінәлі» деген атаумен «таңбаланады».

«Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық» термині әйелдерге физикалық, жыныстық немесе психологиялық зиян немесе зардап шегуге әкелетін немесе тудыруы мүмкін жыныстық белгі негізінде жасалған кез келген зорлық-зомбылық актісін, сондай-ақ мұндай әрекеттерді жасау қаупін қоғамдық немесе жеке өмірде болсын, мәжбүрлеу немесе ерікті түрде бас бостандығынан айыру қаупін білдіреді. Қазақстан үшін әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық мәселесі жаңаларының қатарына жататынына қарамастан, оны талқылаудың біраз тарихы бар. Осы проблема тікелей немесе жанама түрде рефлекстелген қолданыстағы дереккөздерді Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, ҚР Қылмыстық іс жүргізу кодексі, ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі, жалпы зорлық-зомбылық және әйелдерге қатысты жасалған зорлық-зомбылық сияқты құжаттарда шартты түрде үш түрге бөлуге болады, заңнамалық реттеу саласы ретінде түсіндіріледі [3]. Отбасындағы қарым-қатынас ұзақ уақыт бойы құқықтық реттеу қиын болатын сала ретінде танылды. Шынында да, зардап шеккендер көбінесе қылмыстық ықпал ету шараларын қолданумен байланысты көмек сұрағысы келмейді, кейде шамасы келмейді. Дәстүр бойынша полицияда да, соттарда да отбасында туындайтын мәселелерге ерекше көзқарас бар. Бұрынғы Қылмыстық кодексте де, жаңасында да

отбасында, туыстық қатынастағы адамдар жасаған қылмыстар үшін жауапкершілікті көздейтін арнайы баптар жоқ, ал әйелді бұқаралық санада әлі күнге дейін жанжал мен зорлық-зомбылық тудырғаны үшін кінәлі деп саналады. Бұл көзқарастың салдары әйелдерге қарсы отбасылық зорлық-зомбылықтың күшеюі болып табылады. Тұрмыстық зорлық-зомбылықты отбасында, теледидарда, қоғамда үйретеді: адамдар өз мақсаттарына жету үшін зорлық-зомбылықты қолдануды үйренеді. Физикалық шабуыл немесе психологиялық қауіп арқылы олар басқалардың өз қажеттіліктеріне қызмет етуіне мәжбүр болатын жағдай жасайды.

Ер адамдар зорлық-зомбылықты әйелдер мен балаларды бақылау үшін жиі пайдаланады және осылайша өздерінің мінез-құлқынан пайда көреді. Зорлық-зомбылық арқылы ер адам әйелдің өмірін өзі нұсқаған рөлмен шектейді. Егер ол өз мақсаттарына жетсе, онда зорлық-зомбылықты техника ретінде пайдалану күшейтіледі. Тұрмыстық зорлық-зомбылық қоғамда институционалдық және бейресми қолдау алады. Зорлаушы өзінің мінез-құлқына берген негіздемелері шабуылды жасыруға немесе ақтауға қызмет ететінін түсіну маңызды. Зорлаушы жәбірленушіні кінәлау арқылы өзінің мінез-құлқын жиі ақтауға тырысады: «Ол мені қатты ашуландырды, сондықтан мен өзімді ұстай алмай қалдым», «Ол өзі осы жағдайға дейін жеткізді» немесе «Мен оны қатты ұрған жоқпын, тек бірнеше рет соққы бердім». Зорлаушы өзінің әйелді «тәртіпке келтіруге» құқығы бар сияқты сезінеді, зорлық-зомбылық оның мінез-құлқы үшін «кек алудың» қолайлы түрі болып табылады. Неліктен біз ер адамдар туралы айтып отырмыз? Себебі тұрмыстық зорлық-зомбылық негізінен әйелдер мен балаларға қарсы зорлық-зомбылығы болып табылады. Халықаралық зерттеулер ер адамдар тұрмыстық зорлық-зомбылық жағдайларының 95% жауап береді деп мәлімдейді.

Осылайша, отбасылардағы зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі заң жобалары Қазақстанда өткір дау-дамайға айналды. Заң әзірлеушілері қазіргі редакцияда зорлық-зомбылықтың алдын-алу шаралары жұмыс істемейді және оларды өзгерту керек деп санайды. Олардың қарсыластары ұсынылған шараларды «репрессиялық» деп атайды. Біз үш заң жобасы туралы айтып отырмыз:

- «Отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл туралы»;
- «Отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша кейбір заңнамалық актілерге өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы»;
- «Бала құқықтарын қорғау мәселелері бойынша кейбір заңнамалық актілерге өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы».

Бұл ретте құқық қорғау органдарының қылмыстардың көрсетілген санатын анықтау жөніндегі жұмысының төмен тиімділігі туралы атап өту қажет, атап айтқанда тергеу кезінде моральдық-этикалық және психологиялық аспектілер ескерілмейді. Бұл олардың жасырын сипатын алдын-ала анықтайды, өйткені кәмілетке толмаған жәбірленушіден жауап алуға аса сақтықпен қарау керек, психологты тарту керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының 30.08.1995ж. Конституциясы
https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_
2. ҚР 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ Қылмыстық Кодексі.
<https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>
3. ҚР 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235>

ЕСІРТКІ ЗАТТАРЫНЫҢ ЖӘНЕ ПСИХОТРОПТЫҚ ПРЕПАРАТТАРДЫҢ ЗАҢСЫЗ АЙНАЛЫМЫ

Есірткінің, психотроптық заттардың немесе сол тектестердің заңсыз айналымымен байланысты жасалатын қылмыстар аса қауіпті қылмыстық әрекеттер санатына жатады. Қазіргі әлемде нашақорлық ең өткір әлеуметтік мәселелердің біріне айналды, оның ауқымы халықаралық қауіпсіздікке елеулі қатерлерге жатқызылуына себеп болды. Нашақорлық жеке адамның ғана емес, жалпы қоғамның денсаулығына тікелей және айқын қауіп төндіреді. Есірткінің таралуы мен қолданылуы аурудың таралуымен, психикалық және психологиялық ауытқулары бар азаматтар санының өсуімен, бірте-бірте қылмыстың артуымен қатар жүреді. Есірткінің заңсыз айналымы қоғамның экономикалық, мәдени және саяси негіздеріне тікелей кері ықпалын тигізеді.

Есірткі сатушылардың есірткінің заңсыз айналымынан түсетін жылдық табысы 800 миллиард доллардан асады. Кейінгі жылдары ел аумағы Ауғанстаннан Ресей Федерациясының қалаларына және одан әрі Еуропаға героин жеткізудің транзиттік дәлізіне айналууда. Есірткі бизнесімен айналысушыларға транзиттік елдердің аумағында «көмбіс құлдардың» болғаны тиімді. Соның салдарынан бүгінде ішкі істер органдары заңсыз айналымнан өткен жылдарға қарағанда героиннің мөлшерін едәуір көп тәркілеп алып жатыр. Адамзат өркениеті тарихының соңғы он жылы, өкінішке қарай, есірткінің заңсыз айналымы мен теріс пайдаланылуына қарсы күрес «туының астында» жүргізілуде. Біздің ойымызша, бұған экономикадағы, саясаттағы, демографиядағы және заңсыз есірткі деп аталатын проблемаға тікелей немесе жанама қатысы бар әлеуметтік өмірдің барлық алуан түріндегі әлемдік процестердің сапалы өзгерістері айтарлықтай ықпал етті. Есірткі мен психотроптық заттардың заңсыз айналымына, сондай-ақ оларды теріс пайдалануға байланысты қылмыстардың өсу тенденциялары осы «әлеуметтік зұлымдықты» ғаламдық ауқымға жеткізді. Қылмыстың осы түрінің жойылмауына ықпал ететін факторлардың бірі – есірткінің Орталық Азия елдерінен Еуропаға өту мүмкіндігі деп атауға болады. Орталық Азия есірткі транзиті аймағына ғана емес, сонымен қатар ауыр есірткіні жаппай тұтынушы аймағына айналууда. Ауған есірткі бизнесі Орталық Азия халықтарының генофондына зардабы аса ауыр соққы жасап отыр. Ұйымдасқан қылмысқа жататын есірткі қылмысы, атап айтқанда, есірткі бизнесі бірқатар объективті себептерге байланысты өзінің даму қарқынын арттыруда, бұл елдің прогрессивті күштерін аландатады және нашақорлық пен есірткі бизнесіне қарсы күресті белсенді жүргізуді талап етеді. Осы мақсатты шешудегі басым міндеттердің бірі есірткінің заңсыз айналымына қарсы күресте ТМД елдері мен алыс және жақын шетелдердің, басқа елдерінің халықаралық ынтымақтастығы мен өзара іс-қимылын ұйымдастыру туралы мәселе болып табылады. Айта кету керек, бұл бағытта белгілі бір қадамдар жасалуда. Мысалы, Қазақстан есірткіні

бақылаудың халықаралық жүйесіне біріккен. Есірткіні бақылау саласындағы БҰҰ-ның негізгі конвенциялары ратификацияланды. Республика БҰҰ-ның есірткіге қарсы басты органы – есірткі заттары жөніндегі комиссияның толыққанды мүшесі, өз форматында есірткінің заңсыз таралуына қарсы іс-қимыл мәселелерін (ШЫҰ, ОАЭО, АӨСШК, ҰҚШҰ және т.б.) қарайтын бірқатар беделді халықаралық ұйымдардың белсенді қатысушысы болды. Екіншіден, бізде есірткіге қарсы заңнамалық және өзге де нормативтік құқықтық ұлттық база құрылды, осы саладағы басым шаралар кешенін айқындайтын стратегиялық бағдарламалық құжаттар қабылданды және іске асырыла бастады. Мәселен, мысалға алатын болсақ, «Есірткі, психотроптық заттар, прекурсорлар және олардың заңсыз айналымы мен теріс пайдаланылуына қарсы іс-қимыл шаралары туралы», «Нашақорлықпен ауыратын адамдарды медициналық-әлеуметтік оңалту туралы» және басқа заңдар, нашақорлық пен есірткі бизнесіне қарсы күрес стратегиясы қабылданды. Есірткінің заңсыз айналымына қарсы күрес жүргізетін органдар қызметінің тиімділігі тиісті заңнамалық базаға тікелей байланысты. Есірткінің заңсыз айналымы үшін қылмыстық жауапкершілік туралы заңнаманың және аталған қылмыстардың алдын алу шараларының тиімділігін арттыру – жалпы қылмысқа қарсы күрестің, осы саладағы заңнаманы жетілдіру жөніндегі шараларды әзірлеудің орталық проблемасы. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіндегі «Халық денсаулығы мен имандылыққа қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар» деген 11-тарауда қылмыстық жауаптылықты белгілейтін 9 бап бар: есірткі, психотроптық заттармен, сол тектестермен өткізу мақсатынсыз заңсыз жұмыс істеу (296-бап), есірткі, психотроптық заттарды, сол тектестерді өткізу мақсатында заңсыз дайындау, қайта өңдеу, иемдену, сақтау, тасымалдау, жөнелту не өткізу (297-бап), есірткі, психотроптық заттарды, сол тектестерді жымқыру не қорқытып алу (298-бап), есірткі, психотроптық заттарды, сол тектестерді тұтынуға көндіру (299-бап), есірткі, психотроптық заттарды немесе сол тектестерді, прекурсорларды насихаттау немесе заңсыз жарнамалау (299-1-бап), құрамында есірткі заттары бар, өсіруге тыйым салынған өсімдіктерді заңсыз егіп-өсіру (300-бап), улы заттардың, сондай-ақ есірткі, психотроптық заттарды, сол тектестерді немесе улы заттарды дайындау немесе қайта өңдеу үшін пайдаланылатын заттардың, құрал-саймандардың немесе жабдықтардың заңсыз айналымы (301-бап), есірткі, психотроптық заттарды, сол тектестерді тұтыну үшін притондар ұйымдастыру немесе оларды ұстау және осы мақсаттар үшін үй-жайлар беру (302-бап), есірткі, психотроптық немесе улы заттармен жұмыс істеу қағидаларын бұзу (303-бап) [1].

Қылмыстық заңнаманы дамыту қылмыстық саясаттың қос векторлығын ескере отырып жүзеге асырылады. Бір жағынан, бұл заңнаманы ізгілендіру, ол негізінен ауырлығы төмен және орташа қылмыстарды алғаш рет жасаған адамдарға, сондай-ақ халықтың әлеуметтік осал топтарына қатысты болуы керек [2, 3]. Екінші жағынан, бұл қылмыстық қудалаудан жасырынған ауыр және аса ауыр қылмыстарға кінәлі адамдарға, сондай-ақ қылмыстардың қайталануына қатысты қатаң қылмыстық саясат. ҚР Қылмыстық кодексі білім

беру ұйымдарында есірткіні, психотроптық заттарды, сол тектестерді таратқаны үшін, сондай-ақ есірткіні кәмелетке толмаған адамдар арасында таратқаны үшін өмір бойына бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны көздейді.

Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық кодексінде қылмыстар мен қылмыстық теріс қылықтардан тұратын екі буынды қылмыстық құқық бұзушылық жүйесі алғаш рет көзделген (соңғысы қоғамдық қауіптілік пен жазалану дәрежесі бойынша әкімшілік құқық бұзушылық пен қылмыстың «түйіскен жерінде» тұр). Қылмыстық теріс қылық деп қоғамға зор қауіп төндірмейтін, жеке адамға, ұйымға, қоғамға немесе мемлекетке болмашы зиян келтірген не зиян келтіру қатерін туғызған қоғамдық қауіпті теріс іс-әрекет не әрекетсіздік танылады (ҚР ҚК 10-бап, 3 т.). Оны жасағаны үшін қоғамдық жұмыстарға тарту, айыппұл салу, қамауға алу немесе түзеу жұмыстары түріндегі жаза көзделген, қылмыстық жауапкершілікке тартудың ең төменгі (бір жыл) ескіру мерзімі белгіленген (ҚР ҚК 71-бабы 1-т-ның 1-тармақшасы), мұндай әрекет соттылыққа әкеп соқпайды.

ҚР ҚК-дегі қылмыстық теріс қылық институтының маңыздылығы оның мемлекетке бас бостандығынан айыру орындарында ұсталғандардың санын едәуір азайтуға, қоғамдық қауіп төндірмейтін қылмыстарды ашуға және тергеуге республикалық бюджет қаражатын үнемдеуге мүмкіндік беретіндігінде. Сонымен қатар, ұсақ қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алудың күшеюіне байланысты ауыр және аса ауыр қылмыстардың деңгейі айтарлықтай төмендейді. Ақыр соңында, бас бостандығынан айыруға байланысты емес жазаларды кеңінен қолдану есірткінің заңсыз айналымының алдын алудың, наркологиялық бұзылулары бар науқастарды ертерек анықтаудың, сондай-ақ нашақорларды емдеу мен әлеуметтік оналтудың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V ҚРЗ Қылмыстық Кодексі (2015 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілді)
2. К.А.Бакишев Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасын ізгілендіру мәселелері. // Қылмыстық құқық. 2012 № 2. 4-7 б.
3. Т.А.Ханов Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығы мен процесін ізгілендіру туралы
4. Халықаралық ғылыми.- тәжірибе. конф. материалдары, Қарағанды: ҚР ПМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды. акад. 2012. 109-110 б.

АДАМ САУДАСЫ

Адам саудасы трансұлттық қылмыс болып табылады және онымен күресуге қатысатын барлық субъектілердің бірлескен күш-қуаты арқылы ғана оның таралу деңгейі мен ауқымын азайтуға қол жеткізуге болады.

Адам саудасы мәселелері жөніндегі халықаралық құжаттар негізін қалаушы қағидаттар мен ұғымдарды, сондай-ақ жалпы сипаттағы шараларды бекіте отырып, ақпарат алмасуға, заңнама тәжірибесі мен білім, сот қудалауы және әлеуметтік көмек саласындағы халықаралық ынтымақтастықты кеңейте түсуге шақырады. Бұл күрестің табысқа жетуі әр елдің оған қатысу дәрежесіне және ұлттық деңгейде қабылданған шаралардың қауіп-қатерінің сипатына қаншалықты сәйкес келетініне байланысты болады.

Адам саудасының әлеуметтік құбылыс ретіндегі тарихи тамырлары өте тереңде.

Құл иеленуші мемлекеттердің өмір сүру кезеңінде пайда болған адам саудасы біздің заманымызда да сақталып отыр. Адам саудасы алғаш рет 1815 жылы Вена конгресінің Бас актіні қабылдауымен қоғамға жат құбылыс ретінде құқықтық сипаттама алды, оған адам саудасына халықаралық деңгейде тыйым салу туралы қосымша қосылды.

Бұл саладағы қылмыстың себептері факторлар кешені болып қызмет етеді. Бұл экономиканың жаһандануы және еңбек ұтқырлығының (көші-қонның) артуы, жұмыссыздық деңгейі, гендерлік теңсіздік, сыбайлас жемқорлық және осалдық, сот және құқық қорғау жүйелерінің жеткіліксіздігінің, азаматтық тұрақсыздықтың және мемлекеттердің өз азаматтарын қорғау және қамтамасыз ету жөніндегі өз функцияларын орындамауының салдары болып табылады.

Әдетте, мұндай қылмыстар астыртын сипат алады және оларды анықтау үшін мемлекеттік органдар мен үкіметтік емес ұйымдар тарапынан кешенді тәсіл қажет.

Қазақстан адам саудасы құрбандары пайда болатын, тасымалдайтын және жеткізетін ел болып табылады, оған ТМД елдерімен шекаралардың ашықтығы, мемлекеттер арасында да, республика ішінде де көші-қон ағындарының күшеюі, экономиканың дамып келе жатуы, саяси тұрақтылық жағдай туғызады.

2003 жылдан бастап ҚР Үкіметі жанынан заңсыз әкетуге, әкелуге және адам саудасына қарсы күрес мәселелері жөніндегі ведомствоаралық комиссия жұмыс істейді, онда адам саудасына байланысты қылмыстардың алдын алу, жолын кесу және оларға қарсы күрес жөніндегі іс-шаралар жоспары бекітілген.

Жүргізіліп жатқан жұмыстар келесі бағыттар бойынша іске асырылады:

- адам саудасына қарсы іс-әрекет саласындағы халықаралық ынтымақтастықты дамыту;
- заңнаманы жетілдіру;
- құқық қорғау органдарында мамандандырылған бөлімшелер құру;

- ағарту жұмысы, үкіметтік емес ұйымдармен өзара іс-қимыл, құрбандарға көмек көрсету үшін әлеуметтік қызмет көрсету мекемелерінің жүйесін дамыту.

Адам саудасы немесе адам контрабандасы – бұл адамдарды сатып алу-сатумен, сондай-ақ жалдау, тасымалдау, тапсыру, жасыру, күш көрсетумен немесе оны қолданумен қорқыту арқылы алу және мәжбүрлеудің, ұрлаудың, алаяқтықтың, алдаудың, билікті асыра пайдаланудың басқа түрлерімен байланысты қылмыстық жазаға тартылатын қылмыс, позицияның осалдығы, төлемдер немесе жеңілдіктер түрінде пара беру арқылы басқа тұлғаны бақылайтын адамның келісімін алу, сондай-ақ оны пайдалану мақсатындағы адамға қатысты өзге де мәмілелер жасау.

Адамдарды қанау, кем дегенде, жезөкшелік немесе жыныстық қанаудың басқа да түрлері үшін адамдарды қанауды, мәжбүрлі еңбекті немесе қызметтерді, құлдыққа ұқсас құлдықты немесе әдет-ғұрыпты, еріксіз күйде ұстауды немесе ағзасын алуды қамтиды.

Адам саудасының өркендеуіне ықпал ететін факторлардың бірі – ақылы жыныстық қызметтерге және құрылыс, өңдеу өнеркәсібі, өнеркәсіп және үй шаруашылығы үшін арзан жұмыс күшіне сұраныстың болуы.

БҰҰ – ның 2016 жылғы мәліметтеріне қарағанда, әлемдегі адам саудасы құрбандарының 70%-дан астамы қыздар мен әйелдер, ал құрбан болғандардың үштен бірі – балалар [1]. Адам саудасының көптеген құрбандарының тобы – 9-17 және 30-38 жас аралығындағылар. Ерте жас топтарында әйелдердің үлесі жоғары, ал ерлердің үлесі 30 жастан асқандарға жақынырақ. Адам саудасының құрбандары – бұл біздің отандастарымыз, олар өмірдің кез-келген қиын жағдайынан аулақ болғысы келеді және осы мақсатта көбінесе өз кірістерінің деңгейін тез көтеру туралы бос уәделерге аңғалдықпен сеніп, өз отанынан кетуге келіседі. Соның нәтижесінде, олардың көпшілігі қиын жағдайларға тап болады, аяусыз дене және моральдық қанаудың құрбаны болады және өз күші келмейтін ауыр, ақысыз жұмысты орындауға мәжбүр болады, сонымен қатар ұрып-соғуға, қорқытуға және қорлауға ұшырайды.

Адам саудасы – бұл кейбір жағдайларда халықаралық көші-қон ағындарын өзінің бас пайдасына жарататын заңсыз кәсіпкерлік қызмет түрі. Ол өзінің құрбандарына қатты ықпал етеді, оларға психологиялық және дене залалын келтіреді және оларды жарақаттайды, сонымен қатар АИТВ/ЖИТС сияқты қауіпті ауруларды жұқтыру мүмкіндігін арттырады. Сонымен қатар, адам саудасы пайдалы бизнес болып саналады, табыс деңгейі бойынша қару-жарак пен есірткі сатудан кейінгі үшінші орында. Осыған байланысты мұндай заңсыз бизнестің иелері оны барлық жолмен қорғауға тырысады.

Адам саудасына байланысты қылмыстарды анықтау мен жолын кесудің негізгі әдістеріне келетін болсақ, оларды ішкі істер органдары ұлттық заңнамаға, халықаралық актілерге, сондай-ақ ТМД, ЕО, АӨСШК және ҰҚШҰ аясындағы халықаралық құқықтық құжаттарға сәйкес жүзеге асырады. Мүдделі қызметтер мен ведомстволарды тарта отырып, адам саудасына байланысты қылмыстарды анықтау және ашу бойынша шаралар тұрақты негізде тоқсан сайын қабылданады, «STOP трафик», «Нелегал» мақсатты республикалық жедел-алдын алу іс-шаралары жүргізіледі.

Қазақстанда адам саудасы ҚР Қылмыстық кодексінің 128-бабымен реттеледі, ол үшін 4 жылдан 9 жылға дейін бас бостандығынан айыру көзделген, бас бостандығынан айырудың ең ұзақ мерзімі – құқық бұзушылық дәрежесіне байланысты 15 жыл [2].

Адам саудасына қатысты істерді қарау кезінде туындайтын маңызды мәселелердің бірі – келтірілген шығынды өтеу мәселесі. ҚР ҚІЖК 71-бабына сәйкес жәбірленуші қылмыстық процесте қаралатын азаматтық талап қою арқылы мүліктік шығын мен моральдық зиянды өтеттіруге құқылы [3]. Заң жәбірленушіге сотқа дейінгі іс жүргізу сәтінен бастап сот тергеуі аяқталғанға дейін талап арызбен жүгіну құқығын береді. Бұл ретте талапкер мемлекеттік баждан босатылады. Жәбірленуші қайтыс болған жағдайда оның мүдделерін жақын туыстары, жұбайы немесе зайыбы қорғауы мүмкін.

Алайда, сотталушыларда мұндай төлемдер үшін қаражат болмауына байланысты барлық жәбірленушілер өздеріне келтірілген мүліктік шығын мен моральдық зиянның орнын толтыра алмауы мүмкін.

ҚІЖК-нің 71-бабының 7-тармағына сәйкес жәбірленуші (ал ол қайтыс болған жағдайда – құқықтық мирасқор), егер осындай қылмысы үшін сотталған адамның келтірілген шығынды өтеуі үшін жеткілікті қаражаты болмаса, аса ауыр қылмыспен келтірілген мүліктік шығын үшін бюджет қаражаты есебінен ақшалай өтемақы алуға құқылы. Көрсетілген жағдайларда, егер залал 150 АЕК-тен аспаса, жәбірленуші залалды толық көлемде алуға құқылы.

Сыртқы трафикке қатысты айтатын болсақ, біздің отандас әйелдерді ТМД елдеріне, Түркияға, Біріккен Араб Әмірліктеріне және Қытай Халық Республикасына әкетеді, ал ел аумағында Орталық Азия елдерінің азаматтары қанауға ұшырайды. Адам саудасына байланысты алдын алу іс-шаралары туралы сөз қозғағанда, ішкі істер органдары халықаралық және үкіметтік емес ұйымдармен тұрақты түрде өзара іс-қимыл жасайды. ПМ ынтымақтастығын нығайту үшін: Қазақстан Республикасы мемлекеттік органдарының (Әділет министрлігі, Ішкі істер министрлігі, Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі, Мәдениет министрлігі) және адам саудасы құрбандарының құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөніндегі үкіметтік емес ұйымдардың (2008 ж.) өзара іс-қимылы туралы Меморандумға қол қойылғанын атап өткен жөн; Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Америка Құрама Штаттарының Үкіметі арасындағы Есірткіні бақылау және құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету саласындағы өзара түсіністік туралы 2002 жылғы 12 желтоқсандағы меморандумға Қосымша хаттама, онда негізгі мәселелердің бірі адам саудасына қарсы іс-қимыл болып табылады (адам саудасының құрбандарын анықтау, адам саудасына байланысты қылмыстарды анықтау және тергеу, қылмыстық қудалау және адам саудасына қатысты қылмыстардағы адам сатушылардың жауапкершілігі. 2011 ж.); Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрлігі мен Халықаралық көші-қон ұйымы арасындағы адам саудасына қарсы іс-қимыл саласындағы ынтымақтастық мәселелері жөніндегі өзара түсіністік туралы Меморандум (2014). Үкіметтік емес сектормен ынтымақтастықтың оң аспектілерінің бірі елімізде адам саудасына қарсы күрес жөніндегі ПМ-нің Республикалық тәулік бойғы сенім телефонының қалалық және мобильді

байланыс желілерінен тікелей теру кезінде қолжетімді жұмыс істеуі болып табылады. Телефон ХҚҰ-ның қаржылық қолдауымен жұмыс істейді және оған «Дағдарыс орталықтары одағы» ҮЕҰ қызмет көрсетеді. Бұдан әрі ІІМ-де қылмыстардың алдын алу және ескерту мақсатында: дөңгелек үстелдер, конференциялар, семинарлар, ақпараттық науқандар мен акциялар ұйымдастырылады және олардың жұмыстарына қатысады; адам саудасына қарсы іс-қимыл жөніндегі деректі фильмдер, бейнероликтер, журналдар және өзге де тарату материалдарын шығаруға қатысады; өңірлер бойынша ведомствоның ресми сайтында адам саудасына қарсы күрес жөніндегі бөлімшелердің байланыс телефондарын орналастырады. Елімізде үкіметтік емес ұйымдар жұмыс істейді, оның ішінде Алматы, Көкшетау, Петропавл қалаларында баспаналар және Астана қаласында мемлекеттік қолдаумен құрылған адам саудасының құрбандарын оңалтуға арналған бір орталық бар, олар құқықтық, психологиялық, медициналық көмек, сотта өкілдіктер, құжаттарды қалпына келтіруге, үйге (отанына) оралуға және т.б. көмек көрсетеді. Осы ҮЕҰ мемлекеттік тапсырыс аясындағы әлеуметтік жобалар, сондай-ақ халықаралық ұйымдардың, атап айтқанда халықаралық көші-қон ұйымының донорлық көмегі есебінен қаржыландырылады. Шетелде жүрген жәбірленушілерге көмек көрсету үшін Сыртқы істер министрлігінде «Шет мемлекеттерге заңсыз әкетілген және сауда құрбаны болған, сондай-ақ басқа да қылмыстардан шетелде зардап шеккен және форс-мажорлық жағдайларға ұшыраған Қазақстан Республикасының азаматтарына қаржылық көмек көрсету» бағдарламасы жұмыс істейді. Кәсіби даярлыққа келетін болсақ, ІІО қызметкерлерін кәсіби даярлаудың негізін жоғарыда аталған заңсыз көші-қон мен адам саудасымен күрестің мамандар даярлау жөніндегі Оқыту орталығындағы біліктілік көтеру курстары, сондай-ақ шетелдегі (Беларусь Республикасында, Венгрияда, Түркияда) курстар құрайды. Оқыту орталығының базасында жыл сайын ішкі істер органдарының жүзден астам қызметкері (көші-қон полициясының, адам саудасына қарсы күрес бөлімшелерінің қызметкерлері, тергеушілер, учаскелік инспекторлар, кезекші бөлімдердің қызметкерлері) оқытылады. Оқыту үшін негізгі оқытушылар құрамынан басқа халықаралық сарапшылар, халықаралық және үкіметтік емес ұйымдардың мамандары тартылады. Ішкі істер министрлігі осы бағыттағы жұмысты жетілдіруде барлық мүдделі ведомстволармен, халықаралық және үкіметтік емес ұйымдармен өзара іс-қимыл жасауды жоспарлап отыр. Қазақстанның адам саудасына қарсы күрес саласындағы мәртебесіне оң баға берілгеніне қарамастан, осы қызметті ілгерілету және алдағы міндеттерді жүзеге асыру бойынша айтарлықтай жұмыстар күтіп тұр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V ҚРЗ Қылмыстық Кодексі (2015 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілді)

2. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V
Қылмыстық-процессуалдық кодексі (28.05.2023 ж. жағдай бойынша
өзгерістермен және толықтырулармен)

ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОҒАМҒА ҚАРСЫ ӘРЕКЕТТЕР, БОПСАЛАУ ЖӘНЕ БҰЗАҚЫЛЫҚ

Әлеуметтік өмірдің күрделілігі мен әртүрлілігі оның тыныш, тұрақты, дұрыс ағымды ғана емес, одан ауытқуды да қамтитындығын көрсетеді. Бұл өзінің көрінісін девиантты деп аталатын әлеуметтік нормалардан ауытқитын мінез-құлықтан табады. Девиантты мінез-құлық қоғамда қабылданған нормаларға сәйкес келмейтін, сонымен қатар жағымды (ерлік, альтруизм, жанқиярлық, ең жоғары берілгендік) және жағымсыз (маскүнемдік, нашақорлық, сатқындық, вандализм, бұзақылық және т.б.) сияқты кез-келген әрекеттерді немесе іс-қимылды білдіреді [1]. Заңсыз әрекеттер санатына жататын ауыр бұзушылықтар (яғни қылмыстар) құқық бұзушылық деп аталады. Олар абсолютті сипатта болады және заңға сәйкес жазаланады.

Алкоголизм, нашақорлық және уытқұмарлық – бұл азаматтардың денсаулығына, елдің генофондына зиян келтіретін және қылмыстың өсуіне ықпал ететін ауру болып табылады. ҚР «Маскүнемдікпен, нашақорлықпен және уытқұмарлықпен ауыратын науқастарды мәжбүрлеп емдеу туралы» 1995 жылғы 7 сәуірдегі №2184 Заңына сәйкес ерікті емдеуден жалтаратын маскүнемдікпен, нашақорлықпен және уытқұмарлықпен ауыратын науқастарды емделу кезеңінде еңбекке тарта отырып, денсаулық сақтау жүйесінің мәжбүрлеп емдейтін наркологиялық ұйымдарына стационарлық емделуге жатқызылады. Денсаулық сақтау жүйесінің наркологиялық ұйымдарына мәжбүрлеп емделуге жолдау соттылыққа әкеп соқпайды [2].

Қазақстан Республикасының Әкімшілік жауапкершілік туралы кодексінің 336-бабы алкогольдік ішімдіктерді сатуға лицензиясы бар сауда және қоғамдық тамақтандыру ұйымдарын қоспағанда, жазалау қаупімен алкогольдік ішімдіктерді ішуге және көшелер мен басқа да қоғамдық орындарға мас күйінде келуге тыйым салады. ҚР ӘҚБтК 336-бабының 1-тармағына сәйкес аталған тыйымдарды бұзғанда алғаш рет бір айлық есептік көрсеткішке (АЕК) дейінгі мөлшерде айыппұл салынады. ӘҚБтК-нің 336-бабының 2-бөлігі бойынша әкімшілік жаза қолданылғаннан кейін бір жыл ішінде қайталап бұзу 1-ден 2 АЕК-ке дейін айыппұл салуға әкеп соғады. Аталған бап бойынша бір жыл ішінде екі рет жазаға тартылған адам жасаған дәл осындай іс-әрекеттер 2-ден 5 АЕК-ке дейін айыппұл салуға, ал ерекше жағдайларда, егер істің мән-жайлары бойынша және бұзушының жеке басын ескере отырып, бұл шаралар жеткіліксіз деп танылса – 15 тәулікке дейінгі мерзімге әкімшілік қамаққа алу жазасы қолданылады. Алғашқы екі жағдайда іс бойынша жазаны ішкі істер органдары қолданады, ал соңғы жағдайда әкімшілік іс мамандандырылған әкімшілік сотта қаралады [3].

Алкогольді ішімдіктер ішу мен мастыққа ұрындыратын басқа да заттарды тұтыну, сондай-ақ жұмыста мас болу жұмыстан заңды түрде босатуға әкеледі. Сонымен, Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы №414-V

Еңбек кодексінің 52-бабының 1-тармағы, 9) тармақшасына сәйкес жұмыс берушінің бастамасы бойынша жұмысшымен еңбек шарты: жұмысшы өзінің жұмыс орнында алкогольдік, есірткілік, психотроптық, уытқұмарлық (олардың сол текті) масаң күйде болғанда, оның ішінде жұмыс күнінде алкогольдік, есірткілік, уытқұмарлық (олардың сол текті) мас болу жай-күйін тудыратын заттарды пайдаланған жағдайларда; алкогольдік, есірткілік, уытқұмарлық мас күйін тудыратын заттарды пайдалану фактісін анықтау үшін медициналық куәландырудан өтуден бас тартқан жағдайда бұзылуы мүмкін [4].

Жаңа Қылмыстық кодекс 2015 жылдың қаңтарынан бастап қолданысқа енгізілді, оған қылмыс пен қылмыстық теріс қылықтан тұратын қылмыстық құқық бұзушылық ұғымы жатқызылды. Егер бұрын есірткі заттарын пайдаланғаны үшін тек әкімшілік жауапкершілік көзделсе, қазір енді қылмыстық жауапкершілік болып табылады. Егер адам есірткіні қоғамдық орындарда қолданса, ол қылмыстық жауапкершілікке тартылады, өйткені ол ҚР ҚК-нің 296-бабы 1-тармағында көзделген қылмыс жасады, бұл бап қоғамдық орындарда есірткіні, психотроптық заттарды, олар тектестерді, прекурсорларды медициналық емес мақсатта тұтынуға тыйым салады. Көрсетілген бап жүз айлық есептік көрсеткішке дейінгі айыппұл төлеу, не сол мөлшерде түзеу жұмыстарын тағайындау, не жүз жиырма сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тарту, не қырық бес тәулікке дейінгі мерзімге қамауға алу сияқты жазаның баламалы түрлерін көздейді [5].

Сондай-ақ, ӘҚБтК-ге енгізілген өзгерістерге сәйкес өткізу мақсатынсыз есірткі құралдарының заңсыз айналымын көздейтін, шағын немесе ірі мөлшерде жасалған құқық бұзушылықтар әкімшілік құқық бұзушылықтардан шығарылып, қылмыстық теріс қылықтарға ауыстырылды, олар бойынша жауапкершілік ҚР ҚК 296-бабының 2-ші немесе 3-тармағында белгіленген.

ҚР Әкімшілік кодексінің 448-бабына сәйкес – Вандализм, яғни ғимараттарды, өзге де құрылыстарды, тарих және мәдениет ескерткіштерін, мемлекеттік қорғауға алынған табиғат объектілерін, адамдардың жазулары немесе суреттері бар жерлеу орындарын немесе қоғамдық имандылыққа нұқсан келтіретін өзге де әрекеттермен қорлау, сол сияқты он алты жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар жасаған көліктегі немесе өзге де қоғамдық орындардағы мүлікті қасақана бүлдіру, – ата-аналарына немесе оларды алмастыратын адамдарға он бес айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады.

ҚР Қылмыстық кодексінің 194-бабына сәйкес – Бопсалау, яғни зорлық-зомбылық қолдану не бөтеннің мүлкін жою немесе бүлдіру қатерімен, сол сияқты жәбірленушіні немесе оның жақындарын масқаралайтын мәліметтерді жария ету мүдделеріне елеулі зиян келтіруі мүмкін өзге де мәліметтерді тарату қатерімен бөтеннің мүлкін немесе мүлікке құқық беруді немесе жәбірленушіден немесе оның жақындарынан мүліктік сипаттағы басқа да әрекеттер жасауды талап ету, – төрт мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не бір мың сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға не төрт жылға дейінгі

мерзімге бас бостандығын шектеуге не мүлкі тәркіленіп немесе тәркіленбей, сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

«Жануарларға жауапкершілікпен қарау туралы» Заң 2022 жылдың 1 наурызынан бастап күшіне енді. Заңның негізі жануарларға, ауырсыну мен дене азабын сезінуге қабілетті тіршілік иелеріне деген көзқарас; иесінің жануардың өміріне, денсаулығы мен әл-ауқат жағдайы үшін жекелей жауапкершілігі; жануарларға қатыгез қараудан қорғау; халықты жануарларға адамгершілік және ізгілікпен қарауға тәрбиелеу принциптері болып табылады. Жануарларға қатыгездік – бұл жануардың өліміне, мертігуіне немесе денсаулығына басқа да зиян келтірген немесе әкелуі мүмкін қасақана әрекет екені заңмен анықталады.

Жануарларға:

– жануарды ұрып-соғу, азаптау, оның ішінде аштықтыру, шөлдету және жануарды бөлшектеу, өртеу, суға батыру, тұншықтыру, сою арқылы жануардың өліміне, мертігуіне немесе денсаулығына өзге де зиян келтіруге әкеп соққан немесе әкеп соғуы мүмкін өзге де зорлық-зомбылық әрекеттеріне;

- анальгетиктер мен анестетиктерді қолдану жануардың денсаулығына зиян келтіруі мүмкін жағдайларды қоспағанда, жануарларға ветеринариялық және анестезияны қолдану көрсетілген өзге де рәсімдерді тиісті құралдарды міндетті түрде қолданбай жүргізуге;

- не қызметтік міндеттерін атқаруға немесе аң аулауға байланысты емес мақсаттарда жануарларды адамға немесе басқа да жануарларға бұзақылық ниетпен айдап салуға;

- жануарлар иелерінің немесе жауапты тұлғалардың жануарларды немесе олардың ұрпақтарын асырау жөніндегі міндеттерін орындаудан оларды жануарларды паналату үйіне жібергенге немесе өзге де заңды тәсілмен иеліктен шығарғанға дейін бас тартуға;

- өміріне және денсаулығына қауіп төніп тұрған жағдайдағы жануарға иесінің немесе жауапты адамның көмек көрсетпеуіне, егер бұл адамдар мүмкіндігі болып тұра жануарға көмек көрсетпей немесе өздері оның өміріне және денсаулығына қауіпті жағдайда қалдыруына;

- жануарлардың жекпе-жегін ұйымдастыруға және өткізуге;

- жануарларды пайдалана отырып, өткізетін ұлттық спорт түрлері бойынша спорттық іс-шараларды қоспағанда, жануарлардың денсаулығына зақым келтіруге немесе өзге де зиян келтіруге не жануарлардың өліміне әкеп соғатын ойын-сауық іс-шараларын ұйымдастыруға және өткізуге;

- жануардың денсаулығына зақым келтіруге немесе өзге де зиян келтіруге не жануардың өліміне әкеп соқтыруы мүмкін мүліктерді және өзге де құрылғыларды пайдалануға;

- азық-түлікке тұтыну үшін иттер мен мысықтарды өсіруге, күтіп-бағуға, пайдалануға, сондай-ақ тарақпен тарау тәсілімен иттер мен мысықтардың жүнін алуды қоспағанда, сою немесе мертіктіру немесе денсаулығына өзге де зиян келтіру жолымен осы жануарлардан өнім мен шикізат алуға, осындай өнімді өткізуге;

- ветеринариялық дәрігер болып табылмайтын адамның эвтаназия жүргізуіне;

- ғылыми мақсатта будандастыруды қоспағанда, үй жануарлары мен жабайы жануарларды будандастыруға тыйым салынады.

Жануарларға:

– жануар адамға немесе жануарға шабуыл жасаған жағдайда және жануар адамның, жануарлардың өміріне немесе денсаулығына, сондай-ақ қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікке қауіп төндіретін өзге де жағдайлардағы жануармен қарым-қатынас жасау;

- дератизация;

- қамауда (байлауда) немесе жартылай ерікті жағдайда ұсталатын жануарларды азықтандыру үшін басқа жануарларды пайдалану;

- аң аулау, балық аулау немесе балық шаруашылығын жүргізу, жабайы жануарлардың санын реттеу, үй жануарларын сою, ветеринариялық іс-шаралар, эвтаназия;

- егер бұл діни сенім бойынша көзделсе, ҚР-да тіркелген діни бірлестіктердің ізбасарлары діни рәсімдерді өткізу кезінде жануарларды сою қатыгездік болып табылмайтын жайлар.

Сонымен қатар, заң үй жануарларын есепке алуды, оларды тасымалдау талаптарын және оларды өлтіру ережелерін қарастырады. Жеке және заңды тұлғаларға тиесілі барлық үй жануарлары, оның ішінде жануарларға арналған баспаналарда, жануарларды уақытша ұстау пункттерінде, жануарларға арналған оңалту орталықтарында, зоологиялық питомниктерде есепке алынуға жатады. Жануардың иесін ауыстырған жағдайда үй жануарларын есепке алу қағидаларында көзделген дерекқорда міндетті түрде қайта есепке алынады.

Үй жануарларын есепке алуды жергілікті атқарушы органдар құрған мемлекеттік ветеринариялық ұйымдар, жеке немесе мемлекеттік емес ветеринариялық клиникалар жүргізеді. Әрбір үй жануарына жеке нөмір беріледі. Бұл ретте үй жануарларын есепке алу үй жануарларын есепке алу бұйымдарын пайдалана отырып, ақылы негізде жүргізіледі. Бірақ халықтың әлеуметтік осал топтарына жататын иелер үшін есеп бюджет қаражаты есебінен жүзеге асырылады. Егер жануар өліп қалса, онда үй жануарларының иелері бұл туралы жануар есепке алынған ветеринарлық клиникаға он күн ішінде хабарлауы керек. Құжат сонымен қатар жануарларға жауапкершілікпен қарау, жануарларға қатыгездікті насихаттауға тыйым салу бөлігінде халықты ағарту мен тәрбиелеуді көздейді.

Жануарларға қатыгездік жасағаны және оны жасауға шақырғаны үшін қылмыстық және әкімшілік жауапкершілік күшейтілді.

Мәселен, Қылмыстық кодекстің 316-бабы жануардың мертігуіне әкеп соққан оған қатыгездік көрсеткені үшін 120 АЕК-ке (367560 теңге) дейін айыппұл салуды, немесе түзеу жұмыстарына жберуді, болмаса 120 сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуды, болмаса 30 тәулікке дейінгі мерзімге қамауға алуды көздейді.

Егер қатыгездіктің салдарынан жануар өліп қалса, онда мұндай әрекет 200 АЕК-ке дейін (612600 теңге) айыппұл салумен, болмаса түзеу жұмыстарымен, болмаса 200 сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартумен, болмаса бір жылға дейінгі мерзімге белгілі бір лауазымдарды атқарудан немесе белгілі

бір қызметпен айналысу құқығынан айырумен немесе онсыз, 50 тәулікке дейінгі мерзімге қамауға алынумен жазаланады.

Жануарларға қылмыстық жазаланатын іс-әрекет белгілері жоқ қатыгездік жасалған жағдайда әкімшілік жауапкершілік көзделеді. Мұндай жағдайда жеке тұлғаларға 5 АЕК (15315 теңге), лауазымды тұлғаларға – 10 АЕК (30630 теңге) мөлшерінде айыппұл салынады. Мұндай әрекетті қайта жасағаны үшін айыппұлдар төрт есе артады.

ҚР Әкімшілік Кодексінің 434-бабына сәйкес – Ұсақ бұзақылық, яғни қоғамдық орындарда балағат сөздер айту, жеке тұлғаларды қорлау, тұрғын үй-жайларды қорлау, жалпыға ортақ пайдаланылатын орындардың, саябақтардың, скверлердің ластануы, оның ішінде белгіленбеген орындарда коммуналдық қалдықтардың шығарылуы және басқаларды құрметтемейтін, қоғамдық тәртіпті бұзатын және басқа да осындай әрекеттер жеке тұлғалардың тыныштығын бұзу үшін 2023 жылдың наурызында келесі өзгерістер мен толықтырулар енгізілді:

- жалпыға ортақ пайдаланылатын орындарды, саябақтарды, скверлерді лаптағаны, оның ішінде коммуналдық қалдықтарды белгіленбеген жерлерге тастағаны үшін 10 АЕК мөлшерінде айыппұл немесе 10 тәулікке дейін әкімшілік қамаққа алу түріндегі жауапкершілік белгіленеді. Егер мұндай жазаның әсері болмаса және бұзушылық айыппұл салынғаннан кейін бір жыл ішінде тағы қайталанып жасалса, онда жаза 15 тәулікке дейін әкімшілік қамауға алынумен қатандатылуы мүмкін.

- қоғамдық орында түкіргені үшін қазақстандықтарға 5 АЕК немесе 15900 теңге көлемінде айыппұл салынады. Бір жыл ішінде бұзу қайталанған жағдайда – 10 АЕК немесе 30630 теңге айыппұл төлейді. Құқық бұзушыларды қауіпсіздік камералары арқылы табады, кейде оларды жаяу патрульдер ұстап алады. Егер сіз осындай бұзушылықтың куәсі болсаңыз, мұндай бұзушылықты тіркеп, сондай-ақ 102 телефон нөміріне хабарласуыңыз керек. Бірақ түкіру – бұл басқаларды құрметтемеудің көрінісі ғана емес, олар әртүрлі аурулардың таралуына әкелуі мүмкін. Дәрігерлердің айтуынша туберкулез, коронавирус және тұмау ауа тамшылары арқылы тарайды.

Қазақстанда балағат сөздер айтқаны үшін жауапкершілік күшейтіліп, бүгінгі күнге дейін 5 АЕК, яғни 17250 теңге көлемінде айыппұл салынды немесе 15 тәулікке дейін қамауға алынды. Енді қоғамдық орындарда жаман сөз айтуды ұнататындарға айыппұл 20 АЕК (69000 теңге) құрайтын болды, қамауға алу 15 тәулікке дейін, қайталап бұзған жағдайда – 30 тәулікке дейін тағайындалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әлеуметтану негіздері. Оқу құралы. Л.Г.Матвеевкова, Е.Н.Ивлева, О.М.Хмельницкая – Қарағанды: ҚарМТУ, 2019. - 92 б.

2. ҚР «Маскүнемдікпен, нашақорлықпен және уйтқұмарлықпен ауыратын науқастарды мәжбүрлеп емдеу туралы» 1995 жылғы 7 сәуірдегі №2184 Заңы

3. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі, 2014 жылғы 5 шілдедегі

4. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі, 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V

5. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, 2014 жылғы 3 шілдедегі

6. ҚР «Жануарларға жауапкершілікпен қарау туралы» Заңы, 2022 жылғы 1 наурыздағы

АР-НАМЫС ПЕН ҚАДІР-ҚАСИЕТТІ ҚОРЛАУ ЖӘНЕ КЕМСІТУ, БУЛЛИНГ ЖӘНЕ КИБЕРБУЛЛИНГ

Адамның қадір-қасиеті – оның өміріндегі ішкі құндылықтары болып табылады. Әр адамның қандай да бір құндылықтары мен болып жатқан оқиғаларға өзінің көзқарасы бар, жалпы, жылдар бойы қалыптасқан басымдықтары да болады. Олар отбасына деген құрмет, балаларына мейірімділік, қарттардың ақ басын құрметтеу, өзін-өзі жетілдіруге ұмтылу сияқтылар. Өзінің ұзақ өмірінде қандай қиындықтарды бастан өткеріп, қаншама рет қиындық таңдау керек болса да, ең бастысы – өзінің қадір-қасиеті мен ішкі әлемінің мән-мағынасын жоғалтпау. Бұл өте қиын мәселе, дегенмен өз басына деген қанағаттанғандық пен мақтаныш сезімін еш нәрсемен алмастыру мүмкін емес. Көбінесе кейбір адамдар материалдық игіліктер үшін өзіне лайықсыз шешімдер қабылдайды, сөйтіп алға қойған мақсаты орындалғанымен, жандүниесінің ортайғанын және өзінің қорланғанын сезінеді. Мұндай жағдайда өкініштен зардап шекпеу үшін өзінің жеке сенімдеріне көз жүгіртіп, бөгде адамдардың ықпалында берілмеуі керек. Мінездің қайратын жігерлендіруі қажет. Әрине, жеке бастың қадір-қасиет сезімін әрдайым сақтап қалу қиын мәселе. Бұларды соғыс қиыншылығында, қуғын-сүргін және басқа да ерекше жағдайларда байқау қиын емес. Бірақ барлық адам қиын уақытта да ішкі сенімінен айны бермейді.

Үйлердің кіреберістерінде, көшеде, көліктерде еститін қорлық сөздер мен сөз тіркестерінің тізімін шексіз жалғастыра беруге болады. Сонымен қатар, әлеуметтік желілердегі кез-келген өзекті мәселені талқылау кезінде коммуниканттар көбінесе жеке тұлғаларға тіл тигізіп жатады.

Лингвистикалық тұрғыдан алғанда, әдепсіз форма – бұл қоғамдық моральды қорлау арқылы азаматтың атына әдепсіз лексикалар мен фразеологизмдері бар мәлімдемелерді қолдану қоғамдық әдептілік нормаларын бұзу болып табылады.

Кейінгі уақыттарда Қазақстанда соттар ар-намысқа, қадір-қасиетке және іскерлік беделге тіл тигізу жөніндегі сот істерін жиі-жиі қарауда. Көптеген атышулы жанжалдар мен барлығына қарсы күрес кейбір қарапайым адамдар мен журналистерге өздерінің кәсіби қызметінде бұқаралық ақпарат құралдарының мінберлерінен жалтақтай сөйлеуіне мәжбүр етіп жүр, бұл заң ғылымында арнайы білімді қажет етеді.

ҚР Конституциясының 34-бабы бойынша – Әркім Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңнамасын сақтауға, басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтарын, ар-намысы мен қадір-қасиетін құрметтеуге міндетті. [1]

Ең алдымен, ар-намыс пен қадір-қасиет туралы қарастырғымыз келеді, бұл екі ұғымды соттарда талапкерлердің де, жауапкерлердің де қатаң сақтауы ерқашан ерекше талап етіледі.

Азаматтық кодекстің 951-бабына сәйкес моральдық зиян – бұл жеке және заңды тұлғалардың жеке мүліктік емес игіліктері мен құқықтарын бұзу, кемсіту немесе одан айыру, оның ішінде адамгершілік немесе дене азаптарын тартқызу (қорлау, ызаландыру, үнжұрғасын түсіру, ашуландыру, ұялту, үмітін үздіру, дене жарақатын салу, шығын келтіру, ыңғайсыз жағдай туғызу және т. б.), жәбірленушілердің бастан өткерген (зардап шектіру, қасірет тартқызу) өзіне қарсы жасалған құқық бұзушылықтың салдары [2]. Азаматтық кодекстің 951-бабы 3-тармағының 3) тармақшасы моральдық зиянды өтеудің негіздерінің бірі ар-намысқа, қадір-қасиетке және іскерлік беделге нұқсан келтіретін мәліметтерді тарату болып табылатынын көрсетеді [3]. Ең алдымен, абырой мен қадір-қасиет сөздерінің этимологиясын анықтау қажеттігі туындайды. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Жеке және заңды тұлғалардың ар-намысын, қадір-қасиетін және іскерлік беделін қорғау туралы заңнаманы сот практикасында қолдану туралы» 1992 жылғы 18 желтоқсандағы № 6 нормативтік қаулысында ар-намыс – бұл адамның қоғамда бағалануы, оның рухани және әлеуметтік қасиеттерінің өлшемі, ал қадір-қасиеті – адамның өз қасиеттерін, қабілеттерін іштей өзін-өзі бағалауы, дүниетаным, оның қоғамдық маңызы деп көрсетілген [4]. Сөйтіп, бұл сөздер ар-намыс дегеніміз – біреу туралы оң қоғамдық пікір, ал қадір-қасиет – адамның өзі туралы оң субъективті жеке пікірі. Бұл ретте Азаматтық кодекстің 143-бабында ар-намысы да, қадір-қасиеті де жеке мүліктік емес құқықтар туралы параграфқа әділ жатқызылған.

ҚР Қылмыстық кодексінің 131-бабында – Қорлау, яғни бөгде адамның ар-намысы мен қадір-қасиетін әдепсіз түрде кемсіту – бір жүз айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға, не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына, болмаса жүз жиырма сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға жазалау көзделген [5].

Буллинг – ағылш. Bullying аударғанда қорқыту, бұл ұжым мүшелерінің бірінің (әсіресе мектеп оқушылары мен студенттер ұжымын, сонымен қатар әріптестерін) басқасынан, сонымен қатар көбінесе жеке адамдар тобынан, міндетті түрде бір ресми немесе басқалар мойындайтын ұжымнан емес, агрессивті қудалауға және тәлкек қылуға ұшырауы. Айдап салуды бір агрессор (бұзақы), кейде сыбайластарымен бірге ұйымдастырады, ал көпшілігі куәгер болып қалады. Қудалау кезінде жәбірленуші өзін шабуылдардан қорғай алмайды, сондықтан қудалау тараптардың күштері шамамен тең болатын жанжалдан сонысымен ерекшеленеді. Қорқыту күш көрсету және психологиялық болуы мүмкін. Ол барлық жас аралығында және әлеуметтік топтарда байқалады. Күрделі жағдайларда ол топтық қылмыстың кейбір ерекшеліктерін қабылдауы мүмкін.

Қорқытудың ерекше түрі ретінде топтық айдап салуда («топтанып айдап салу»), ұжымның (шағын қауымдастықтың) көпшілігін немесе барлық қудалау мүшелерін, көбінесе бастықты, жұмыс берушіні (жарг. "моббинг") бөліп қарайды.

Қорқытудың көрінісі ретінде мамандар қорлауды, қорқытуды, күш көрсету агрессиясын, жәбірленушіні және оның қызметін үнемі теріс бағалауды, сенім мен өкілеттіктерді беруден бас тартуды және т.б. атап өтеді.

Кибербуллинг – бұл цифрлық технологияны қолдана отырып қорлау. Кибербуллинг әлеуметтік желілерде, мессенджерлерде, ойын платформаларында және ұялы телефондарда жүргізілуі мүмкін. Бұл масқаралаудың нысанасына айналған адамды қорқыту, ашуландыру немесе ұятқа қалдыру міндетін қоятын мақсатты мінез-құлықтың үлгісі. Мысалдар:

-жалған ақпарат тарату немесе әлеуметтік желілерде біреуді ұятқа қалдыратын фотосуреттерді орналастыру;

- мессенджерлерде ұятқа қалдыратын хабарламалар немесе қоқан-лоққылар жіберу;

- өзін басқа біреу ретінде көрсету және сол кісінің атынан басқаларға орынсыз хабарламалар жіберу.

Бетпе-бет айдап салу мен кибербуллинг көбінесе бір уақытта болуы мүмкін. Бірақ кибербуллинг цифрлық із қалдырады – оның жазбасы пайдалы болуы да мүмкін және ол теріс пайдалануды тоқтату үшін дәлел ретінде қолданылуы да мүмкін.

Қорқыту балалар үшін зиянды және ұзақ мерзімді әсері болуы мүмкін. Күш көрсету әсерлерінен басқа (ұйқының бұзылуы, бас ауруы) балалар эмоционалдық және психикалық денсаулық проблемаларын, соның ішінде депрессия мен мазасыздықты сезінуі мүмкін, бұл мектептегі үлгерімінің төмендеуіне әкеліп соғары сөзсіз. Қазір балалар мен жасөспірімдер уақытының көбін интернетте өткізеді. Достарыңызбен байланыста болу – бұл өмірге деген жақсы құлшыныс және пандемия жағдайының салдарын жеңілдетудің бір тәсілі. Бірақ мұның астарында тәуекелдер мен қауіптер де бар. 13-15 жас аралығындағы шамамен 150 миллион бала, яғни бүкіл әлем бойынша оқушылардың жартысы құрдастарының зорлық-зомбылығына тап болғанын хабардар еткен. Әрбір оныншы бала осындай зорлық-зомбылықты күнделікті немесе апта сайын бастан кешіреді.

Айта кету керек, заңсыз әрекеті үшін кәмелетке толмағандар жауапкершіліктен құтылмайды, өйткені олардың ата-аналары мен заңды өкілдері өз баласына қатысты әкімшілік-құқықтық жауапкершілікке тартылады.

Осыған сүйене отырып, сіз басқалар сияқты жеке өмірге құқығыңыз бар екенін білуіңіз керек. Басқа адамдардың есептік жазбаларына кіруге немесе олардың телефондарын иелерінің рұқсатынсыз пайдалануға болмайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған.

2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі, 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ.

3. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысы, 1992 жылғы 18 желтоқсандағы № 6

4. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ
Қылмыстық кодексі